

KUTATÁSOK MURSELLÁBAN

(Beszámoló az Árpás-Dombiföldön 1975–80 között végzett feltárásokról)

Mursellára vonatkozó antik adatok és azonosításának kérdése

A Pannonia Superiorban fekvő Mursella nevét az Itin. Ant. 262,9—263,2 helye említi, mint az Arrabonából Savariába vezető út egyik állomását, amelynek távolsága Arrabonától XX MP. Egyéb írott forrásaink igen szűkszavúak a településről. Lovászpatonán, későrómai sírból, másodlagos felhasználásból került elő Cl. Galonius mursellai scriba sírköve, amely a II. századra datálható (CIL III. 4267, RIU 372). A település városi rangját egy Carnuntumban előkerült, III. századra keltezhető sírkő említi, amelyet C. Iul. Proculus, Mursella municipium decurioja családtagjainak állítottak (CIL III. 4490).

A település azonosításáról, illetőleg helyének meghatározásáról viták voltak. Mommsen az említett Galonius sírkő alapján Lovászpatonán kereste a municipiumot, majd a név összecsengése miatt Marcaltó is felmerült a város helyeként. A húszas években Lovas Elemér azonosította Mursella municipiumot a Győrtől ma közúton 33 km távolságban fekvő, akkor Kisárpás község határához tartozó nagy kiterjedésű római lelőhellyel (LOVAS 1927, 206), amelyet a korábbi irodalomban Mórighida-Kisárpás néven is említenek. Ma Árpás község területéhez tartozik, a határrész neve Dombiföld. A római város Győr-Sopron megye déli határán, a csornai járásban fekszik, ott, ahol a két folyó völgye egészen megközelíti egymást.

A terepbejárások és feltárások során megismert római lelőhely kiterjedése a temetőkkel együtt az 1 km²-t is meghaladja. Természetesen nem kell itt okvetlenül folyamatos beépítést feltételeznünk, a városias mag kisebb ennél, területét megnövelik a városból kivezető utak mentén elhelyezett épületek, műhelyek és a temetők.

Kutatástörténet

A település kutatásának kezdetét a múlt századba vezethetjük vissza. Az első ásatást Sárkány Miklós bakonybéli apát folytatta az akkor még a rend birtokát képező területen. 1872-ben a mai dombiföldi temetőtől délre egy, a Marcaltól a Rába felé húzódó utat tárt fel. Az úttól balra két lakóház

maradványait találta meg. Alaprajzukat nem ismerjük, a megjelent beszámoló (EBENHÖCH 1872, 101—102) mindössze annyit említi, hogy a falak főiránya Ny—K volt, vastagságuk pedig egy láb. Ettől É-ra az uradalmi szérűskertben, az út jobb oldalán a másik lakóépület tájolása az előbbihez hasonló volt, itt a falak vastagsága a két—két és fél lábat is elérte. Térkép, vagy valamiféle felmérés hiányában ásatásának helyét nem tudjuk azonosítani, valószínűleg az egykor beépített terület legdélibb részén kutatott, hiszen a jelenlegi dombiföldi temetőtől délre már a római kori temetők kezdődnek.

Ez után az ásatás után hosszú ideig nem hallunk a lelőhelyről, míg a húszas években Lovas E. meg nem kongatja a vészharangot a település és a temetők tervszerű rombolásának megakadályozására. Régiségtári naplójának feljegyzése szerint Dombiföldön jártakor „csak egy gazda kis földjén magam láttam 15 szekerre való párkányos téglát”, amelyet későrómai sírokból termelt ki. A temető feldúlását nemcsak építőanyag nyerése céljából folytatta a helyi lakosság, hanem a műkereskedelem felvirágzásával a leletek eladásának hasznáért is. Néhány, múzeumunkban megőrzött levél a tétí szolgabíróhoz, beszámol Lovas elkeseredett harcáról, melyet a műkereskedőkkel folytatott. 1927-ben a domborműves ládikaveretek előkerülése után a Nemzeti Múzeum az ő ismételt sürgetésére küldte ki Paulovics Istvánt Dombiföldre ásatás céljából. Ekkor Sárkány ásatási területének közelében három napi feltáró munkával ismét átvágták az utat, amely „a Marcal Kőhidi dülőjétől húzódik a Római Fürdők felé”. Nagy leletet vártak, de mivel csak „törmelék” találtak, a kutatást abbahagyták.

Valamivel világosabb képünk van a település temetőiről. Az 1926 folyamán előkerült gazdag kőszíron kívül (PAULOVICS 1927, 204) Bognár Márton földjéről további sírokról is tudomásunk van, aki saját bevallása szerint az említett kőszir megtalálása előtt hat sírt rombolt szét, akkoriban kerültek elő római temetkezések Szarka József telkén is. Ezen a területen, illetőleg ennek közelében kezdték ásatásokat Dombiföldön Bíró E. 1956-ban. Ebben az ásatási szezonban 22 későrómai sírt tárt fel a szokásos leletanyaggal. 1957—58 folyamán az újabb feltárt sírokkal eljutott a 149. sírszámhoz. Ásatásáról eddig mindössze rövid előzetes beszámoló jelent meg (BÍRÓ 1959, 173—177), az előkerült

leletanyag egészében publikálatlan, így annak elemzésére, az egyes sírok pontosabb korhatározására itt nem vállalkozhatunk. Az ásatás rajzos dokumentációját nem ismerjük, az ásatási naplóban azonban Bíró említi, hogy a sírok ásása folyamán több helyen találtak 40 cm széles, 80 cm mély árkokat, melyek betöltéséből sigillaták és római házi-kerámia került elő. A fenti árkokhoz derékszögben újabb is csatlakozik. Jelenlegi feltárási tapasztalataink birtokában, ismerve, hogy a településen leginkább csak a kiszedett falak nyomaival találkozunk, kézenfekvőnek látszik, hogy a későrómai temetőben jelentkező, egymáshoz derékszögben csatlakozó árkok a korábbi római város épületeinek kiszedett falai.

A terepbejárásokkal megismert település területétől délre, 1960-ban homokbányászásakor sírok kerültek elő. Ez az ún. II. számú temető az előbbtől kb. 800 m-re volt. Itt Bíró E. 4 későrómai csontváz siron kívül 9 szórthamvas, kifejezetten korarómai leletanyagot tartalmazó sírt tárt fel. Koruk a leletek alapján az I. század végére, II. század első felére tehető. Sajnos a korai sírok anyaga viszonylag szegényes, leleteik nem különösebben jól datálhatók.

1971 óta rendszeresen végeztünk terepbejárásokat Dombiföld területén, igyekeztünk az ide feltételezett későrómai erődített település kerek tornyait — melyeket az 50-es években a felszínen látni véltek — felismerni, de ez nem sikerült. Terepbejárásainkon gyűjtött kerámia anyagunk zöme kifejezetten korarómai jellegű volt. Az viszont kétségtelen, hogy a helybeliek kapáláskor a felszínen főként IV. századi kisbronzokat találnak, elvéve azonban itt is előfordulnak „nagy pogány pénzek”, I—II. századi asok.

A település Ny-i részén Lovas feljegyzései szerint (LOVAS Kézirat, 77) 1911-ig álló római falak voltak, melyeket szerinte a bakonybéli apátsági birtok felparcellázása után a helyi lakosság nem szedett ki, hanem fölējük földet hordva tették ezt a részt művelésre alkalmassá. Ezt a területet nevezte az akkori néphagyomány „római fürdő”-nek. A helybeli öregek is emlékeznek itt az álló falakra (id. Bakosné, 86 éves, a század elején még bujócskát játszott közöttük). A múzeumban levő, kézzel rajzolt térképen is ezen a területen jeleznek falmaradványokat.

Ilyen előzmények ismeretében 1975-ben megkezdtük első, tájékozódó jellegű ásatásunkat a Malomdomb nevű határrészben. A dülő nevét már Rómer is említi, mint fontos római lelőhelyet (RÓMER 1863a, 370). A felszínen jól látható, kavicsos sávként mutatkozó út mentén kutatóárkainkban jelentkezett ugyan egy jól megépített, néhol 110 cm-es alapfal vastagságot is elérő római kori kőépület, alatta korábbi római szintek, erődítésnek azonban nyomát sem találtuk. A későbbi években biztonság kedvéért 80 m hosszú árokkal egészen a Rába töltés vonaláig átmetsztük a területet, a várt

erődítmény azonban itt sem került elő. A ház falaitól távolodva már csak néhány hulladékgyödröt, illetőleg egyre vékonyodó hulladékreteget találtunk. Ezek a ház használatának idejéből származnak, későrómai kori házi-kerámián kívül néhány viszonylag késői Rajna vidéki sigillata, egy-két érem és rengeteg állatcsont (főként szarvasmarha) jellemzi őket, mint azt a későbbiekben látni fogjuk.

Az ásatások eredményeinek objektumonkénti ismertetése

1975-től 80-ig öt szezonban folytattuk a malomdombi feltárást, ezek eredményeinek ismeretében megállapíthatjuk, hogy ezen a részen semmiféle későrómai erőd nincs (nem zárható ki, hogy a municipium központi részét a későrómai korban fallal megerősítették, ez azonban egyelőre feltáratlan terület). Ásatásaink során az egész római kort átfogó települési rétegeket sikerült megfigyelnünk, eredményeinket objektumonként az alábbiakban közöljük.

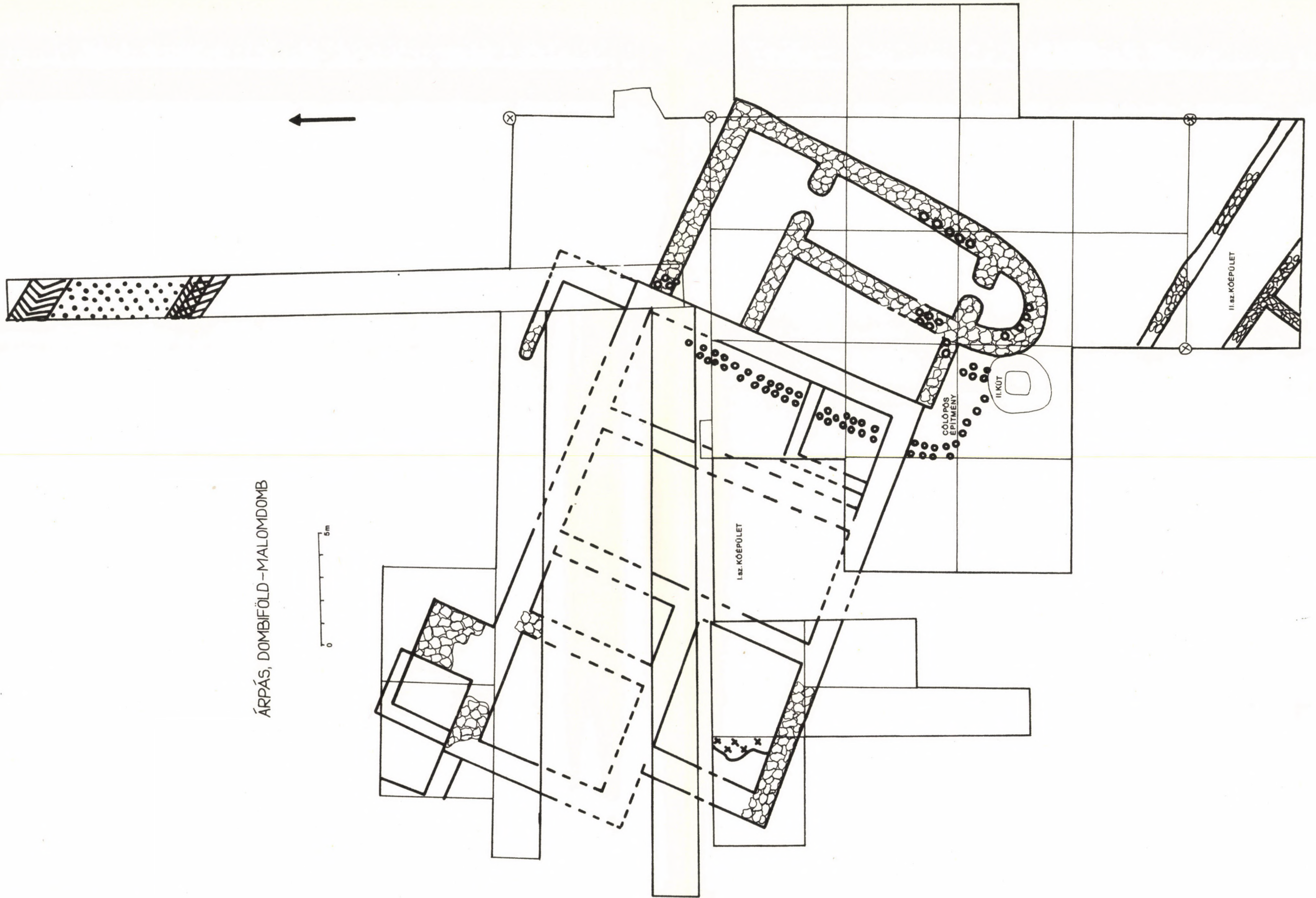
Út

A feltárási terület É-i részén húzódik, iránya ÉNy—DK, az általunk megismert szakaszon tájolása É-től Ny felé 65°-os eltérést mutat. Szerkezete a szokásos: homok alapozáson kavicsréteg, amely már a szántásba ér. Az egész vastagsága 60—70 cm, középen feldomborodik. Szélessége 6 m. Két periódusát ismertük meg, mindkét időszakban kétoldalt árkok szegélyezték, amelyek a Rába irányába lettek. Sem a felszínéről — hiszen ezt a műveléssel állandóan bolygatják —, sem az árkokból semmiféle datáló anyagunk nincs. Értelemszerűen a település teljes használati idejében funkcionált, hiszen a legkorábbi objektumoktól a későrómai korig az egyes objektumok tájolása egyezik az út irányával, az épületek falai rá merőlegesek, vagy vele párhuzamosak (1. kép).

I. számú kőépület

Feltárást kutatóárkos módszerrel kezdtük, majd a későbbi években az 5×5 m-es szelvény rendszerre tértünk át. Alaprajza rekonstruálható (1. kép), méretei legnagyobb kiterjedésének időszakában: 31×17,5 m. Területe a mezőgazdasági művelés következtében erősen lepusztult, padlószintjeit a szántás megsemmisítette. Csupán kis felületen találtunk az épület DNy-i sarokhelyiségében ép terrazzopadló részletet. A Ny-i oldal É-i helyiségét szintén terrazzo borította, ennek azonban csak köves alapozását tudtuk megfigyelni. Az építési törmelékben nagy számban előforduló, pala jellegű, lemezesen való fehér kőlap töredékeket szintén padlóburkolatnak képzeljük el, helyiséghez kötni azonban nem tudjuk.

Nem ismerjük az épület fűtési rendszerét, padlófűtés nyomait sehol sem találtuk (hypocaustum, fűtőcsatorna), viszont az épülettörmelék között tubustöredékek szép számban jelentkeznek. Az épü-

1. kép A kőépületek és az út feltárt szakasza
 Abb. 1. Die Steingebäude und der erschlossene Abschnitt der Straße

letből kizárólag alapfalakat, illetőleg azok kiszedett nyomait ismerjük, felmenő falrészleteket sehol sem találtunk. Egyes helyiségeit azonban bizonyosan színes festéssel látták el, feltehetőleg a lábazati részt borító kis vörös és sötétkek falfestmény töredékek, valamint egy fehér alapon vörös csíkozással ellátott freskótöredék utalnak erre. Az épület kivitelezésének gazdagságát sejtetik a területen nagy számban előforduló kékes színű síkűveg darabkák, melyeket mindig csak a kőház törmelék rétegében vagy a vele egykorú hulladékgödrökben találtunk.

Az I. számú kőépületnek minimálisan két építési periódusa van. Az első időszakban a téglalap alapterületű Ny-i rész állt. Ennek falait a jelenkorban jórészt kiszedték, a megmaradt részeken tisztán kőből, kevés habarccsal, opus incertum technikával rakott alapozásokat ismerünk. A fal alapozási mélysége a sarkoknál a 140 cm-t is elérte. A főfalak vastagok, alapozásuk 90—110 cm között van.

Az épület központi magvához az É-i részen tornácszerű épületrész csatlakozik, alapfalai jóval sekélyebbek, némelyik még a 40—50 cm-es mélységet sem éri el, belevész a szántásba. Ezen a területen, a forgatott földben talált oszloptöredék esetleg arra utal, hogy oszlopos volt a bejárati rész. Nehezen magyarázható a 250×250 cm vastag hatalmas alapfal tömb az északi oldalon. Feltételesem lépcső alapnak tartjuk, az egyébként is mély falalapozások emeletes épületnek is megfelelnek. Az épületnek az úthoz való viszonyát tekintve ezen az oldalon képzeljük el a bejáratot is.

A K-i, apszisos záródású épületrészlet későbbi hozzáépítés. Építési technikája eltér a korábbitól. Az alapozást itt a laza talajba vert 15—20 cm vastag cölöpökre készítették, téglával vegyes kőből, igen sok és nagy mésztartalmú habarccsal, helyben oltva. Ezáltal igen erős szilárdságú alapfalakat nyertek, melyeket a helyi „kőbányászok” nem tudtak kiszedni, így a K-i épületrésznek szinte teljes alapja a földben maradt. Az apszisos épületrész déli oldalán a korábbi épületmaghoz sekély alapozású fallal csatlakozott, amelyet azonban az újkorban kiszedtek.

Az I. számú kőépület datálására nézve kevés támpontunk van. Mivel padlószintek sehol sem maradtak meg, mindössze a szántásból előkerült későrómai leletanyag és az épület közelében levő hulladékgödrök anyaga nyújt támpontot a korhatározásra. Ez a szokásos, általánosságban későrómai korinak meghatározható emlékéanyag: szürke, érdes felületű csonkakúpos, kissé behúzott peremű tányértöredékek, hasonló anyagból készült horpasztott poharak és bőszejű, hurkafülű korsók töredékei, néhány mázas edénytöredék, főként dörzstál darabok (17. kép). A sigillaták közül Rajna-vidéki, viszonylag késői töredékek előfordulnak. (15. kép 6—9; 16. kép 2; 4.)

A hulladékgödrökből származó pénzek közül datáló értékűnek fogadhatjuk el Licinius 313-ban vert érmét (RIC 229/a), Constans 341—46 között vert (LRBC 859) és II. Constantius ugyanekkor készült (LRBC 790) két kisbronzát. A K-i apszisos rész

építését vagy átépítését egy az alatti levő köves planírozásból II. Constantius éremhez (355—61) köthetjük. A leletanyag elemzése szerint a kőépület a III. században már állt, újabb építkezésre vagy átépítésre a IV. század 55—60-as éveiben kerülhetett sor. Az épületet a IV. század végéig valószínűleg használták, a területről származó legkésőbbi érem Valensé (367—75), közvetlenül a szántás alól, az épülettörmelékes rétegből került elő.

Cölöpsoros épület

Az I. számú kőépületet közvetlenül megelőzte egy téglalap alaprajzú, három helyiségből álló kisebb épület, melynek rendeltetéséről semmit nem tudunk, korát is csak relatíve határozhattuk meg. Mindössze Ny-i oldalának és DNy-i sarkának földbe mélyülő kettős cölöpsora maradt meg belőle és néhány további cölöphely, melyekből alaprajzát megkíséreltük rekonstruálni (1. kép). Méretei eszerint: 14×10 m. A cölöphelyekből előkerült kő és habarcsdarabokból arra következtetünk, hogy kőfalú lehetett. A cölöpsoros épület É-i és K-i falát, ill. annak vonalát az apszisos épületrész építésénél megtartották.

II. kút

Az I. számú kőépület apszisától DNy-ra került elő (1. kép), készítése mindenképpen megelőzte az apszisos rész építését. A kútásás technikája a következő volt. Először egy nagyjából kerek, 230—250 cm átmérőjű gödröt ástak ki, majd fokozatosan felfelé haladva ennek közepén egy 80×100 cm nagyságú, téglalap alakú területet ácsolt deszka kerettel körülfogtak és négy oldalon a földet köréje visszatöltötték. A legalsó deszkasort a talajvíz konzerválta, szinte épségben ki tudtuk emelni. Itt megfigyelhetjük, hogy a deszkákat az É-i oldalon élükre állított téglákkal, a Ny-in pedig egy vastag gerendával támasztották meg kívülről. A kút mélysége a jelenlegi felszíntől mérve 350 cm. A külső rész betöltéséből feltűnően sok falazótégla került elő, ez relatíve késői voltára utal. A kút külső, ásott gödre metszi a cölöpsoros épület D-i oldalát, tehát annál későbbi, viszont az I. számú kőépület apszisa rányúlik erre a gödörre, vagyis a kút ennél az épületrészennél korábban létesült. Használatban lehetett azonban a IV. század végéig, betöltéséből —120 cm-ről két Constantinus dinasztiaéhoz tartozó, 355—361 között vert pénz került elő, —110 cm-ről pedig egy Valens (LRBC 968) érem származik, melyet 364—67 között vertek. Általában jellemző a kút felső részének betöltésére a nagy mennyiségű tetőfedő cserép és égésnyomokat mutató építőkö. Betöltődésének ideje tehát feltehetőleg egybe esik a közvetlenül mellette álló épületrész pusztulásával.

II. kőépület

Feltárását csak a legutóbbi ásatási szezonban kezdtük meg, alaprajzát ezért még megközelítőleg

sem ismerjük. Az I. számú kőépülettől délre terül el (1. kép), északi oldalán hosszanti, folyosó szerű helyiség határolja. A nagy kőháznál korábbi, ezt a metszetalakon jelentkező, a két építési periódust jelző meszes sáv világosan elárulja. Eddig megismert alapfalai kőből épültek, a legalsó sort az alapozási árokban élükre állított, lapos kövekből rakták, kötőanyag nélkül. Kis részen a felmenő fal részletét is megismerhettük — sajnos a hozzá tartozó padlószintet a szántás tönkretette — ezt vízszintesen egymás fölé helyezett lapos kövekből viszonylag kevés meszes habarcs ragasztóanyaggal. Építési idejét az építési törmelékben nagy számban megjelenő II. század második felére, III. század elejére keltezhető rheinzaberni, westerndorfi és pfaffenhofeni sigillaták kelteznek (14. kép 6; 15. kép 5; 7; 16. kép 1; 3; 5; 8—9). Ezt a datálást támogatják a területen szórványosan, többnyire a szántásból származó Severus kori pénzék is.

Egyelőre csak a II. számú kőépülethez tudunk kötni egy attól É-ra, az I. számú kőépület mellett előkerült, deszkával bélelt meszesgödrt, amely a cölöpsoros épületnél korábbi, de biztosan az I. század vége után keletkezett.

Kunyhó periódus

Az ásatás területén több helyen megfigyelhettünk (1. szelvény, 19. szelvény, 21. szelvény, 25. szelvény) földbe mélyülő, sűrűn levert kis 6—8 cm átmérőjű, karokat illetőleg azok nyomait és hozzájuk tartozó, agyaggal letapasztott szinteket. A régéviszonyok alapján relatív kronológiájuk (I. század végénél későbbi, mindenféle kőépítkezésnél korábbi) tisztázható volt, értelmes alaprajzot azonban csak az 1980-as feltárás 21. szelvényében sikerült kiolvasni ebből az időszakból. Itt a kis karók egy nagyjából téglalap alakú tapasztott agyagpadlót határoltak, annak D-i oldalán a DK-i sarokban a kunyhóhoz egy tűzhely maradványai csatlakoztak, melyet a használat folyamán egyszer újjáépítettek. A 21. szelvényben ugyanennek a települési rétegnek az omladéka borított be egy elvermelt hombárt, amely tehát szintén ehhez a korhoz köthető. A „kunyhó periódus” padlószintjeit mindenütt porhanyós, égett, laza réteg borítja, amely pusztulásának módjára — ti. leégett — is bizonyíték. A pusztulási rétegben az I. századi É-italiai és D-galliai importon kívül (12. kép 2; 8; 9; 13. kép 2; 4; 7—9) az Antoninus kori keletgalliai sigillaták, sőt a legkorábbi rheinzaberni típusok is megjelennek, amely ennek a pusztulásnak az idejét a II. század közepére, második harmadára teszi (13. kép 12; 14. kép 1).

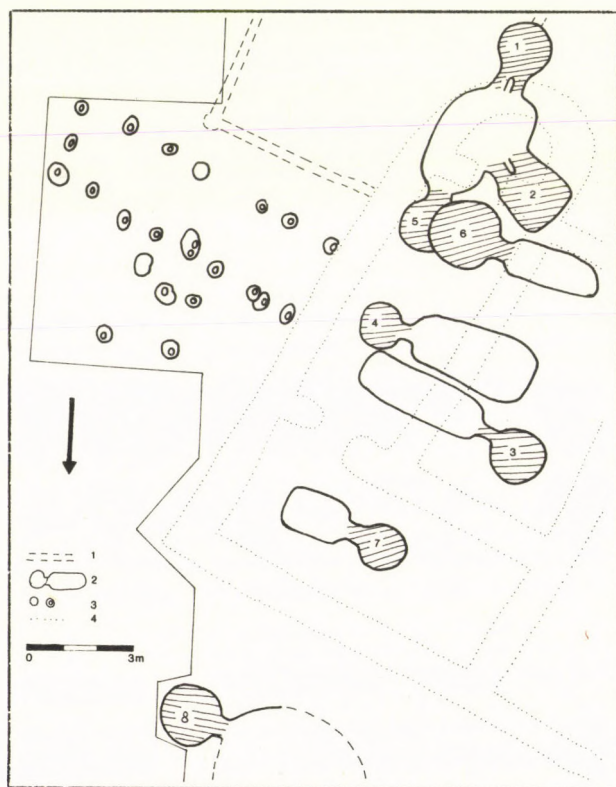
I. kút

Ásatási területünk ÉNy-i határán, az I. számú kőépület É-i része alatt került elő. A „kunyhó periódus” egyik agyagos padlószintje áthúzódott fölötte, tehát annál korábbi. Készítési technikája meg-

egyezik a II. számú kútnál leírttal, de itt a külső gödör visszatöltésekor beszórt földből semmiféle leletanyagunk nincs, amelyből arra következtetünk, hogy a kút ásásakor közvetlen környéke beépítetlen terület volt. A kút metszetében világosan felismerhető volt az egymás fölé helyezett és bélésül szolgáló deszkák korhadt maradványa. Technikai problémák miatt teljes mélységét nem sikerült feltárunk. Betöltésének felső részéből egy LNARI feliratos, vörös, fémes bevonatú ép firmaméces került elő. A kút készítésének technikájával összefüggő nagyobb gödör kb. 3 m oldalhosszúságú, lekerekített sarkú négyzet alaprajzot mutat, a négyzet oldalainak felénél három oldalon egy-egy 50 cm átmérőjű kerek cölöphely került elő. É-i, negyedik oldalát nem tudtuk feltárni, de feltehetőleg itt is megvolt. A cölöphelyek mindenképpen a kúthoz tartoznak és valamiféle felépítményt, kútházat tartottak.

A fazekasnegyed

Az ásatás legérdekesebb, a leglátványosabb eredményeket nyújtó része annak a korarómai fazekas-

2. kép I. századi objektumok az I. sz. kőépület K-i szárnya alatt: (1. gerendavázás objektum, 2. fazekaskemencék, 3. szárító, 4. kőépület)
Abb. 2. Objekte aus dem Jh. unter dem O-Flügel des Steingebäudes Nr. I:
1. Objekt mit Balkenkonstruktion, 2. Töpferofen, 3. Trockenraum, 4. Steingebäude

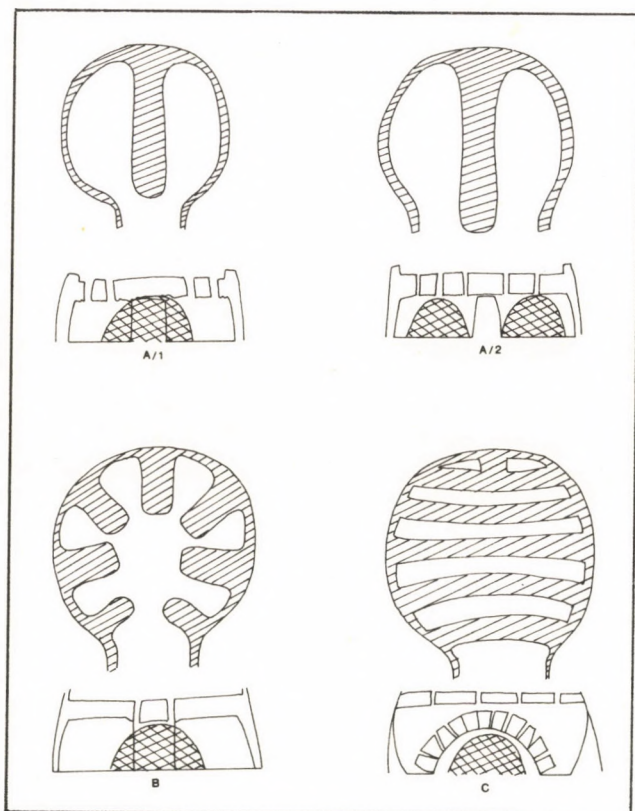
negyednek a feltárása, amely területünkön, tehát a municipium határain kívül, az út mentén működött, ahogy az szokásos a római korban.

Már az első ásatási évekből feltűnt, hogy a késő-római, I. számú kőépület alatt levő gödrök betöltéséből igen nagy számban kerülnek elő korai edénytöredékek, amelyek között egyre több rontott vagy félkész darabot figyeltünk meg. A fazekasnegyed tehát már nem számított meglepetésnek, 1978-tól folyamatosan kerülnek elő a kemencék és a hozzájuk tartozó egyéb objektumok. Az eddig feltárt fazekaskemencék az I. számú kőépület K-i része alatt feküdtek, szabályosan egy sorba rendezve (2. kép).

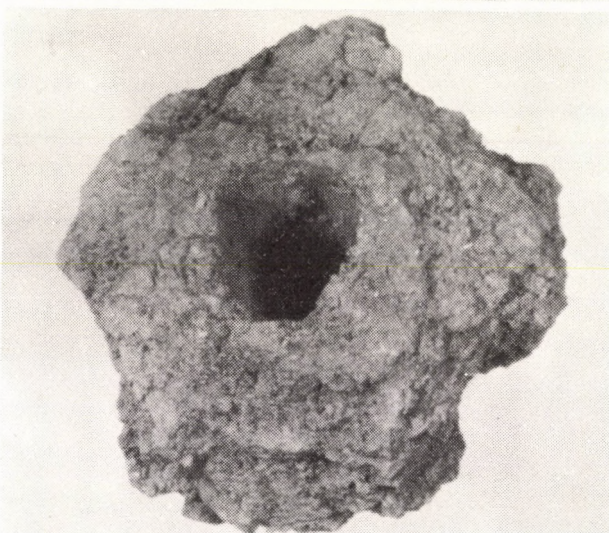
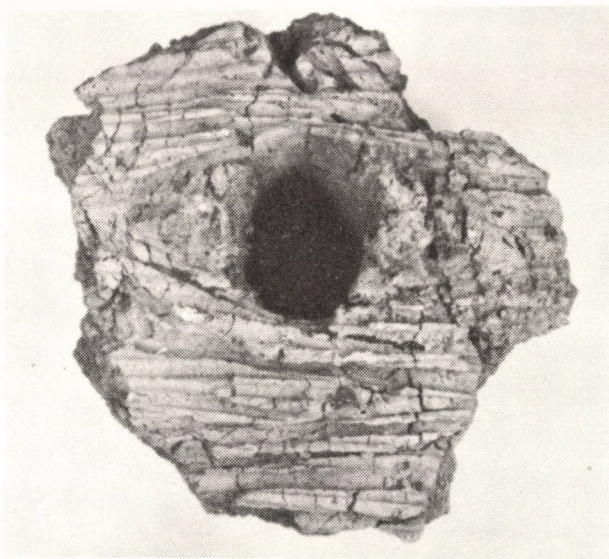
Formájukat tekintve a legáltalánosabb, kerek alaprajzot mutatják, az eddig feltárt nyolc kemencéből csupán egy lehetett négyzetes, ezt a 2. számú kemencét a későbbi kőépület azonban annyira elpusztította, hogy részletesebb megfigyelésre nem volt lehetőség. A további hét kemence kerek alaprajzú, méreteikben és belső szerkezetükben azonban eltérések mutatkoznak.

Az alábbiakban típusonként mutatjuk be őket (3. kép).

A/1 típus. Kerek alaprajzú, tüzelőterét egy rostélytartó támfal osztja ketté, amelyet a szájnylásra merőlegesen helyeztek el és amely a szájnylásig húzódik. Ez a leggyakoribb típus, ide sorolható

3. kép Fazekaskemence típusok
Abb. 3. Töpferofentypen

4. kép A 4. számú kemence rostélyának vesszőfonatra tapasztott töredéke felül- és alulnézetben
Abb. 4. Auf ein Flechtwerk angelehmtes Fragment eines Rostes aus dem Ofen Nr. 4. in der Auf- und Untersicht

a 4., 5., 7., 8. kemence. Tüzelőterüket a szokásos módon földbe mélyítették, a kemence oldalait kitapasztották, a rostélytartó támfalat is agyagtapasztásból készítették. A 4. kemencénél megfigyelhetjük a rostély készítésének módját: vesszőfonatra 15–20 cm vastag rétegben nyers agyagot tapasztottak, majd az így nyert felületet szabálytalanul elhelyezett, egymástól 18–20 cm távolságra beszurkált botokkal átyuggatták. Az így elkészített nyers rostélyt helyben (a kemencében) égették ki, a kiégetett agyag szerencsésen megőrizte a vesszőfonat és a beszurkált botok lenyomatát (4. kép).

A hasonló eljárással készített 5. számú kemencében rekonstruálni tudtuk a pusztulást is. A kemence felmenő része befűtött állapotban ismeretlen

okból — talán túlhevítés következtében — bezuhant, bezúzta a rostélyt és a rostélyra helyezett, egymásba rakott, kiégetendő edények; kissé behúzott peremű tányérok, a tüzelőtérbe kerültek és ott a túl nagy hő következtében salakosodásig összeégtek (5. kép). Ennek a kemencének a rostélyát vesszőfonat helyett deszkára tapasztották. Kupolaszerű felmenő részéből elég sok megmaradt, annak dacára, hogy a mellette álló 6. kemencét belevágták az 5. oldalába. Az utóbbi oldalának és rostélyának töredékei belekerültek a 6. kemence tapasztásába.

A 7. számú kemence felső része a rostélyal együtt teljesen elpusztult, csupán a tüzelőtér aljából tudtuk formáját rekonstruálni.

Ebből a típusból a legjobb állapotban a 8. kemence maradt meg. Felmenő része ugyan ennek is hiányzik, viszont a vesszőfonatra tapasztott rostély háromnegyed részben épségben maradt. A rostély fölött összeálló edénytöredékek (alávágott, kihajló peremű, szürke, jóliszapolt agyagú tálak) kerültek elő. Ugyanez az edénytípus a sérült rostélyrész alatt a tüzelőtérben is megtalálható volt. Ebben az esetben kétségtelennek tartjuk, hogy az utolsó égetés edényeiről van szó, amelyek azonban valószínűleg kiszedéskor törtek össze a fazekas kezében, így kiemelésüket nem tartotta érdemesnek. A felhagyott kemence omladozó rostélyán keresztül jutottak a tüzelőtérbe, mindenképpen kihűlt állapotban. Ha egyszerűen a kemence selejttel való betöltéséről

5. kép Összeégett, egymásba rakott edények az 5. sz. kemence tüzelőtéréből
Abb. 5. Zusammengebrannte, ineinandergelegte Gefäße aus der Heizgrube des Ofens Nr. 5

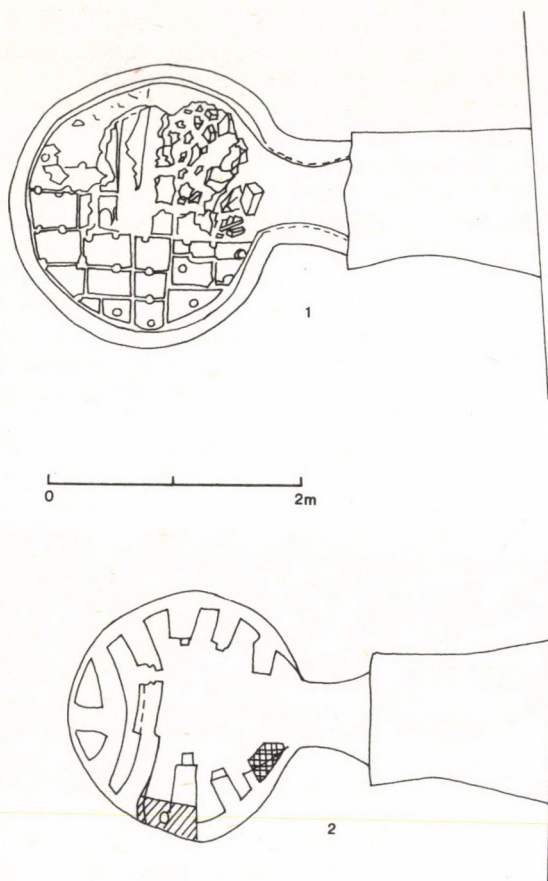
lenne szó, mint az más esetekben igazolható, akkor okvetlenül változatosabb hulladék, többféle edény töredéke, sőt esetleg állatsont is volna közte. Különben sem volt szisztematikus ez a betöltés, a rostély alatt a tüzelőtér nagy része üresen maradt, csupán a rostély lyukjain befolyt kevéske földet találunk ezen a részen. A viszonylag épen maradt rostélyon megfigyelhettünk, hogy a kilyuggatásra szolgáló botokat nem függőlegesen nyomták a nyers agyagba, hanem a középrészről távolodva egyre szűkülő hegyesszöget zárnak be a rostély felszínével. Ezáltal a lyukakba rekonstrukció céljából beállított botok — csakúgy mint az eredetiek — egy pontban metszik egymást, amely pont véleményünk szerint megadja a kemence kupolájának minimális magasságát. Ez a rostélytól számítva 120 cm.

A 8. számú kemence esetében egyértelműen megfigyelhető volt, hogy az ún. „kunyó periódus” a kemencénél későbbi, karólyukjai a felhagyott kemencét átverik.

A/2 típus. Tulajdonképpen az előbbi típus változata, a különbség annyi, hogy a tüzelőteret osztó középső támfal hosszabb, a nyílásban is folytatódik, ezáltal a tüztér két nyíláson át fűthető. A kettős szájnnyílás feltehetőleg az egyenletesebb hőmérséklet tartására szolgált, talán a nagyobb edényeket — főként főzőfazekakat, amelyek jó kiégetése a vízállóság szempontjából elengedhetetlen volt — égették itt. Az ehhez a típushoz sorolható 1. számú kemence mérete valamivel nagyobb az előzőknél, átmérője a rostély magasságában 160 cm. (A 4. kemence átmérője: 125, az 5.-é 120, a 7.-é: kb. 130, a 8.-é: 130 cm). Nagyobb, nehezebb edények égetésére utal az is, hogy az 1. kemence rostélyát a tüzelőtér két oldalán nagyméretű vályogtéglákkal alá is támasztották. Hosszú ideig lehetett használatban, rostélyát meg is újították, mint azt a két egymás fölött jelentkező rostélyperem mutatta. Betöltésében kétségtelenül ebben a kemencében égetett edényeket nem találtunk, felhagyása után fazekasipari és egyéb hulladékkal töltötték be.

B típus. Kerek alaprajzú fazekaskemence, az A típustól a tüzelőtér kiképzésében tér el. Itt a tapasztott rostély tartására — a tüztér belseje felé nyúló — sugarasan elrendezett támfalak szolgáltak. Kétségtelenül masszívabb alátámasztási mód az előzőnél. Az ide sorolt 3. számú kemence rostélyán nyilván ezért maradt meg szinte épen, csak az alátámasztatlan középső részen szakadt be. A kemencéből teljes, összeállítható nagyméretű tároló edény (9. kép 11) darabjai kerültek elő, részben a rostély fölött, részben a beszakadt rostély alatt a tüzelőtérből. Valószínűnek tartjuk, hogy itt égették.

C típus. Ide tartozik a 6. számú kemence (6. kép), amelynek építésében a kerek és a négyszögletes alaprajzú edényégető kemencetípusok ötvöződnék. A két méter átmérőjű kemence alaprajza kerek, tüzelőterét azonban egymással párhuzamosan elhelyezett, boltívesen áttört támvékek tartották, mint ez a négyszögletes alaprajzú kemencék esetében szo-

6. kép A 6. sz. kemence alaprajza a rostélyval és annak eltávolítása után

Ab. 6. Grundriß des Ofens Nr. 6 mit Rost und nach dessen Entfernung

7. kép Rostélytégla a 6. sz. kemencéből (1:1)
Abb. 7. Rostziegel aus dem Ofen Nr. 6

kásos. A kerek térnek megfelelően ezek a támfalak egymással nem teljesen párhuzamosak, kissé ívelők, a szájnnyílással ellentétes oldalon pedig még egy — a támvívekre merőleges — kis tapasztott pillérrel is kiegészítették a rostély tartószerkezetét. Maguk a támvívek, külön erre a célra készített, csonkagúla alakú boltívtéglákból készültek. Egyenetlen átégésük bizonyíték arra, hogy nyers állapotban, csak kiszáritva kerültek a kemencébe és helyben égtek ki. A boltívtéglákból épített támvíveket mindenütt gondosan letapasztották. Ezekre került a rostély, amelyet itt nem tapasztással készítettek, hanem lyukacsos rostélytéglákból képeztek ki (7. kép). A rostélytéglák mérete általában 30×30 cm, formájuk többféle: középtű lyukas, négy sarkán 4—4 negyedkör alakú lemetszéssel, két szemközti oldalának közepén 2—2 félkör alakú kivágással készültek. A rostélytéglákat is nyers állapotban építették be a kemencébe, a kemencefal mellé kerülők széleit ívesen lefaragták a kerek alaprajznak megfelelően.

A kemencék földbe mélyített szájnnyílásához munkagödör csatlakozott. Feltehetőleg egy időben használták az 1., 2., 5. számú kemencéket, ezek szájnnyílása ugyanis közös munkagödörbe torkollott. A többi kemencének külön-külön munkagödörre volt a szájnnyílás előtt.

Szuperpozíciót egyedül az 5. és 6. kemence esetében sikerült megfigyelnünk — mint már említettük — a 6. számú kemencét az 5. tüzelőtérbe vágták bele, ennek egyes szerkezeti elemeit a 6. számú falába betapasztották.

A fazekasnegyed életéhez tartozó egyéb objektumokat is megfigyeltünk a területen. Ide sorolhatjuk az I. számú kutat, amely a kemencék működését követő „kunyó periódusban” már biztosan nem volt használatban, közvetlen környékén pedig a fazekastelep hagyatékánál korábbi rétegeket vagy objektumokat nem találtunk.

Az ásatás területén mindenütt, de nagyobb sűrűséggel a kemencék környékén hatalmas méretű, a sárga agyagos talajba mélyülő gödröket találtunk, melyek telis-teli voltak rott és félkész kerámia áruval. Ugyanebből a sárga agyagból építették fel a kemencéket, mint az a tapasztás külső, át nem égett részein helyenként kétségtelenül megfigyelhető volt. Korongoláshoz ezt az anyagot nem használták, legalábbis az agyagvétel gödrök betöltésében több helyütt előforduló, korongolásra előkészített, de soha fel nem használt agyagdarabok szürkészöld anyaga az agyagvételei gödrök sárga agyagától egészen eltérő. Ugyanitt előkerültek vörös földfesték rögök, amelyekről feltételezzük, hogy az edények színezéséhez használt anyagok maradvékai. Természettudományos vizsgálatoknak kellene bizonyítaniuk feltételezésünk helyességét.

Szintén a fazekasnegyedhez köthető egy teljesen és egy részben feltárt cölöpös szerkezetű építmény. A feltárt objektum hosszúsága legalább 8 m (Ny-i záródását nem ismerjük, valószínűleg az I. számú köépület K-i zárófala alá esik), szélessége 2,2 m

(2. kép). Az igen hosszú és hosszúságához képest keskeny építménynek semmiféle padlószintjét nem lehetett megfigyelni, feltehetőleg azért, mert a földbe mélyülő erős cölöpök a föld felszíné fölé emelkedő padozatot tartottak. Magát az épületet szárítónak képzeljük el, ahová esőtől védve szellős helyre tették a nyers, égetés előtt álló edényeket.

A fazekasnegyed datálása

A rétegtani megfigyeléseken kívül a kemencék és a hozzájuk tartozó objektumok anyagának vizsgálata szolgáltat támpontot a kemence-periódus datálásához. Természetesen a kemencékbe és a munkagödrökbe betöltött anyag vizsgálatánál számításba kell vennünk, hogy ez nem a használat idejére, hanem a felhagyás időpontjára nézve korhatározó. Ennél finomabb és a működés idejére pontosabb adatokat szolgáltat a fazekasipari hulladék, a rontott és félkész darabok vizsgálata.

A kemencék betöltéséből meg kell említenünk az 1.-ből előkerült két amphorát, illetve töredéket. Közülük az egyik, Dressel 6 típusú *CA CRSPNA* bélyeges (8. kép), a bélyeg feloldása *Calpurniae Crispinillae* istriai eredetű, Magdalensbergből is ismert (EGGER 1950, 486—87) és Kelemen M. szerint

8. kép Bélyeges amphora töredék az 1. sz. kemence betöltéséből (1:2)

Abb. 8. Gestempeltes Fragment einer Amphora aus der Einschüttung des Ofens Nr. 1

olivaolaj tárolására szolgált (szíves segítségét ezúton is köszönöm). Hasán bekarcolt, rosszul olvasható szám, valószínűleg XVI, a *titulus pictus* helyettesítheti és a mennyiség meghatározására szolgált. Az 1. kemence betöltéséből származó mindkét amphoratípus létezett az I. század folyamán, közismerten hosszú használati idejük miatt azonban nem annyira a keltezés, hanem inkább a korai import tevékenység miatt jelentősek.

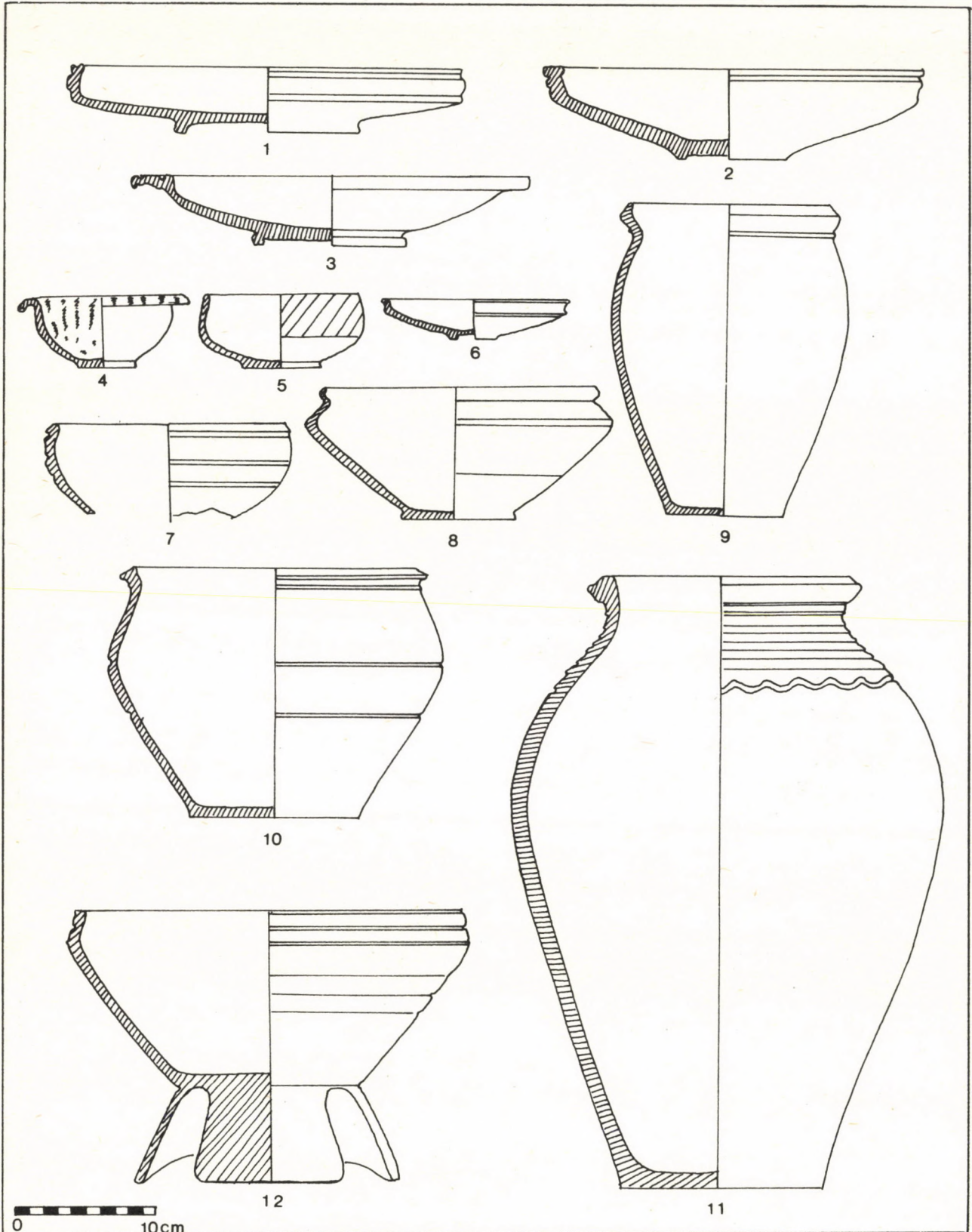
A 3. számú kemence munkagödréből előkerült QSP bélyeges, Ohl. 8 típusú sigillata csésze töredéke (12. kép 6) viszont mindenképpen Claudius—Titus korára keltezendő és még ha későbbi földbe kerüléssel számolunk is, legfeljebb az I—II. század fordulójára tehető. Hasonlóképpen fontos a 6. kemencéből, a hiányzó rostélyrész alatti betöltésből előkerült gyöngysor keretdíszes volutásmécses töredéke és egy délgalliai, igen fényes mázú díszítetlen sigillata oldaltöredék. Ugyanígy figyelembe kell vennünk a kemencében talált, Titus caesar 72-ben vert sestertiusát (BMC 825) és a munkagödörből származó Claudius ast (BMC 149) is.

Közvetlenül kemencéből, bizonyíthatóan ott égetett anyag csak az 5. számúból került elő. Ezek azonban színükben és anyagukban egyaránt annyira deformálódtak, hogy további következtetések levonására alkalmatlanná váltak (5. kép). Valószínűnek tartjuk a 3. kemencében talált hombár (9. kép 11) helyben égetését, formája azonban meglehetősen jellegtelen. A 8. kemencéből előkerült alávágott peremű, szürke, jóliszapolt tálak már sokkal jellegzetesebbek, mint azt a későbbiekben látni fogjuk (10. kép 2—4).

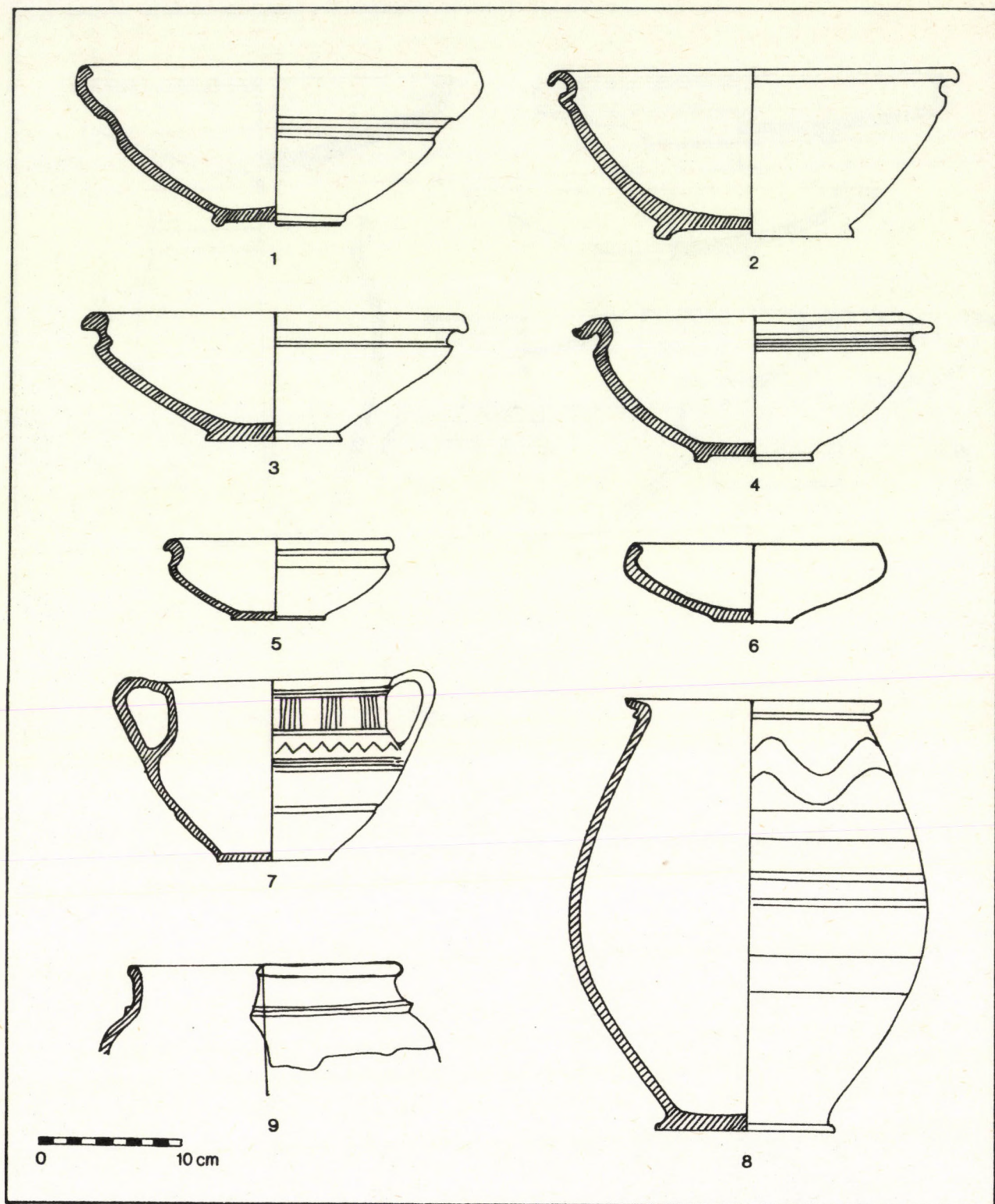
A területen a kemencék közelében feltárt agyagvételi gödrök valamint a felhagyott kemencék munkagödre is sok fazekasipari hulladékot, égetés közben deformálódott, felhólyagosodott, túlégett vagy törött edényt és előkészített nyersanyagot tartalmaztak. Főként a hulladékgödörben talált anyagból határoztuk meg a helyben gyártott edényformákat. *A helyben gyártott kerámiaformákat* két nagy csoportra oszthatjuk, mint az első látásra szembeütőnk: kelta és római jellegű típusokra.

A római formák közül (9. kép) sárga vagy vöröses, jóliszapolt agyagból készítették a tálakat és csészéket. Ezek leggyakrabban itáliai sigillata formákat utánoznak (Ohl. 3., Drag 35. és 36.) vagy egyszerű félgömb alakot mutatnak. Felületüket vörös, ritkábban vörös márványozott festés díszíti. Előfordulnak még ebből az agyagból többszörösen profilált peremű korsók töredékei. A durva, szürke színű, zsemleszerű anyagból készített házikerámiában a körte alakú testű, háromszög-peremkeresztmetszetet mutató fazekak, a nyakon hullámvonallal, testükön gyakran seprűzéssel díszített kihajló peremű hombárok, a kettőskúpos formájú háromlábú tálak és a vízszintesen kihajló peremű öblös fazekak a legáltalánosabbak.

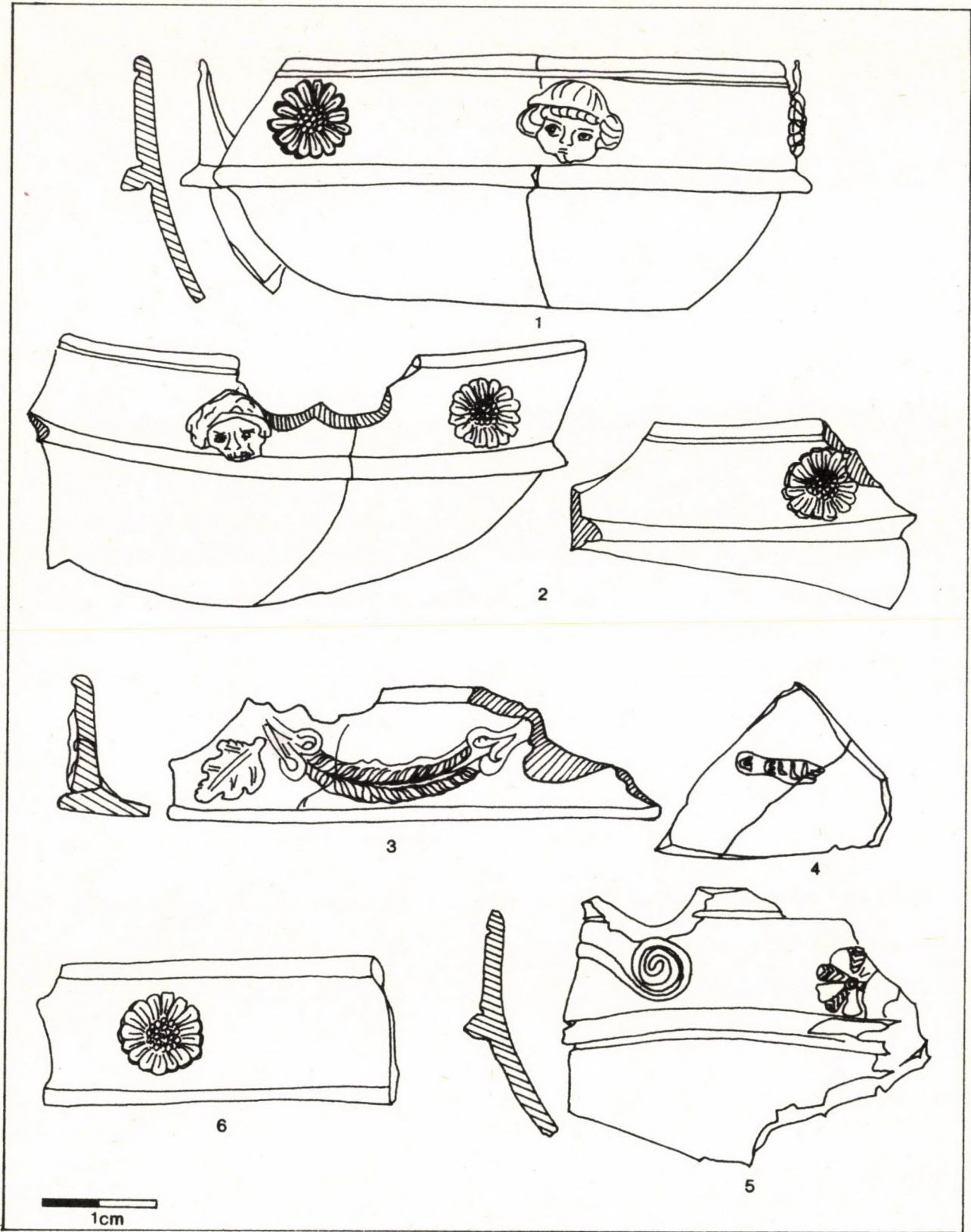
A bennszülött *kelta* hagyományokat mutató *formák* (10. kép) anyaga jól iszapolt, zsíros tapintású, az

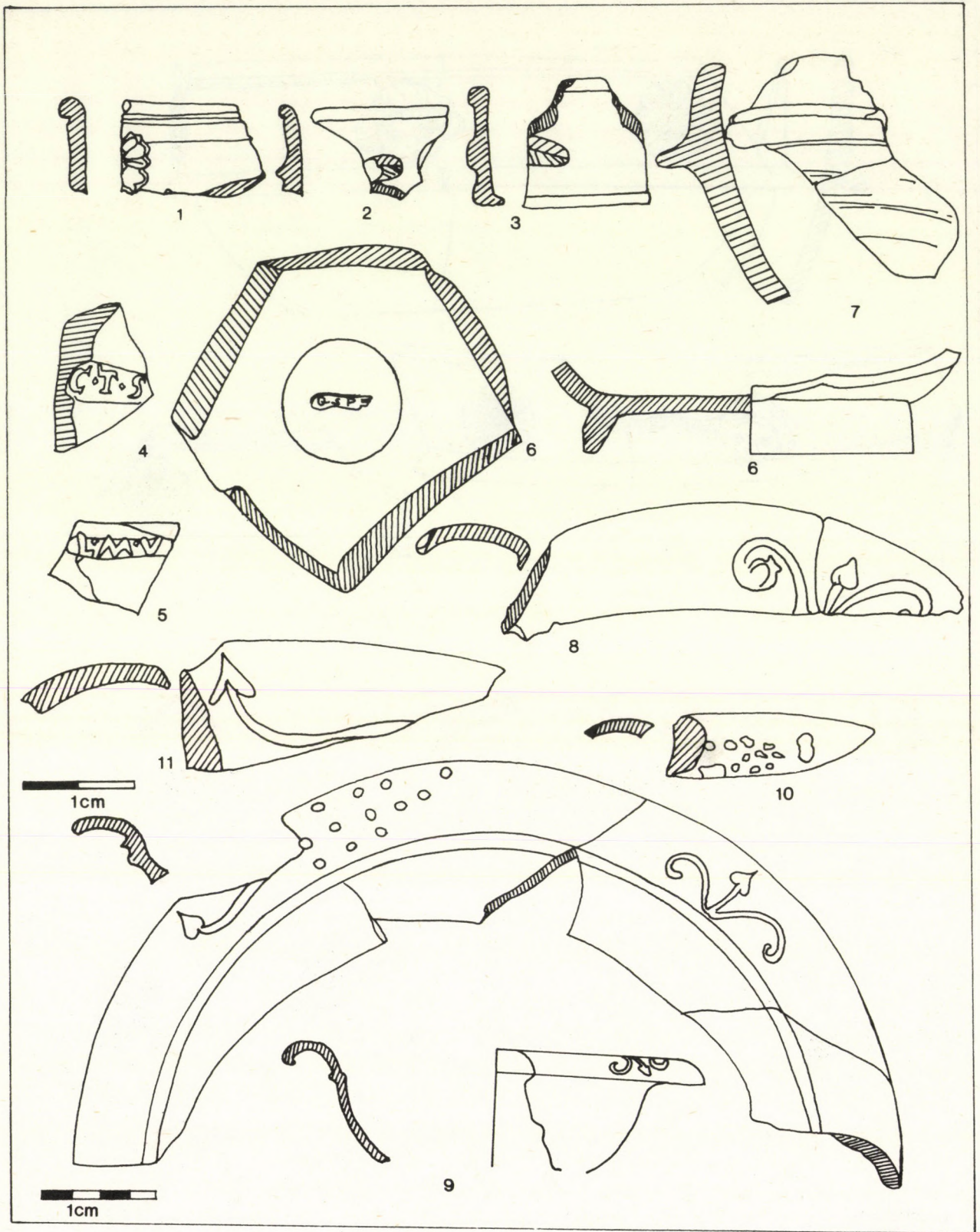
9. kép A fazekaskemencékben gyártott edénytípusok I. Római formák
 Abb. 9. In den Töpferöfen hergestellte Gefäßtypen I. Römische Formen

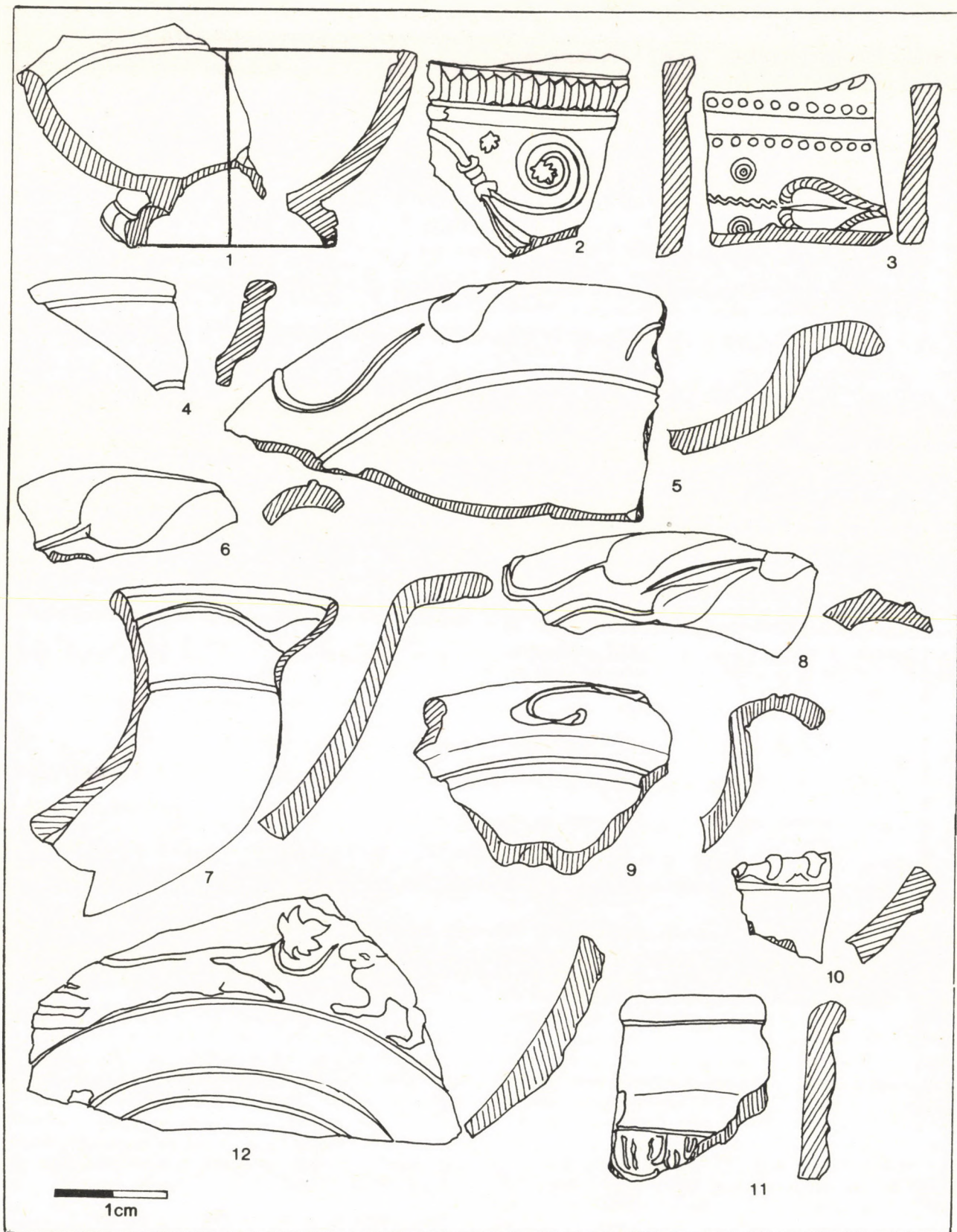
10. kép A fazekaskemencékben gyártott edénytípusok II. Kelta formák
 Abb. 10. In den Töpferöfen hergestellte Gefäßtypen II. Keltische Formen

11. kép Arezzoi sigillaták, kat. sz. 1—5.
Abb. 11. Sigillaten aus Arezzo

12. kép Észak-itáliai sigillaták, kat. sz. 6—17
 Abb. 12. Norditalische Sigillaten

13. kép Galliai sigillaták, kat. sz. 18—29.
Abb. 13. Gallische Sigillaten

edények gyengén égetettek, sárga vagy szürke színt mutatnak. Némelyiknek simított a felülete, főként a nyaki részen függőlegesen vagy ferdén elhelyezett besimított vonalkötegekkel, vagy a hason körülfutó besimított hullámvonallal díszítettek is akadnak közöttük. A tálak közül szívesen gyártották a behúzott peremű, csonkakúpos testű, erősen kihajló, alávágott peremű ún. „Knickwand” változatokat. (Ezt a típust találtuk a 8. sz. kemencében.) Jellegzetesen bennszülött forma a „kantharos”, melynek hengeres, felső részét mindig besimított díszítéssel látták el. Hullámvonalas, barna festett díszítést mutat egy nagyméretű, tojásdad formájú fazék, amelynek analogiáit a Tabánból ismerjük. Ezt a formát készítették egyébként vörös alapfestéssel, római jellegű vízszintes és hullámvonaldíszrel is. Általában a bemutatott kelta kerámia legközelebbi analógiái megtalálhatók a tabáni későkelta telepen (BÓNIS 1969, 10. ábra 16; 37. ábra 10; 56. ábra 6; XXX. tábla 1—8; XXXI. tábla 8, 11, 12).

Az itt felsorolt edénytípusok természetesen nem foglalják magukban a gyártott edények teljes formakincsét, a részletesebb feldolgozást csak az anyag restaurálása után végezhetjük el. Itt csupán a feltűnően gyakori típusokat, szembeeszköz jellegzeteségeket igyekeztünk bemutatni. Az azonban ebből a meglehetősen sematikus osztályozásból is nyilvánvalóvá válik, hogy éppúgy mint egyes kemencetípusoknál (C), az itt gyártott edényeknél is megtalálhatók a bennszülött és római elemek egyaránt. Ez önmagában is meghatározza a műhely működésének időpontját, ha a gyártott edénytípusokat, a kemencék rétegéből származó importot és a rétegvizsnyokat nem is vennénk figyelembe. Ez a korszak az I. század közepe, második fele, amikor a helyben dolgozó kelta fazekas már ismerte és mintának felhasználta a birodalom más részéből — főként É-Itáliából — származó sigillata formákat és előképeket, utánozta azokat, de gyártja még az évszázados hagyományon alapuló bennszülött kerámiafajtákat is.

Gerendavázis objektum

A fazekasnegyed nem jelenti a legkorábbi periódust a település életében. 1979-es ásatásunk folyamán előkerült a feltárási terület DK-i részén a két kőépület között néhány „Fundamentgräbchen”, amelyekből a későbbi többszörös bolygatás miatt csak egy 700×680 cm méretű építmény alapját tudtuk meghatározni. Járószintjét ennek sem lehetett megfigyelni, az alapozási árokból származó néhány jellegtelen kerámia töredék sem döntheti el, hogy a foglalás előtti, vagy már római kori bennszülött kerámiával van-e dolgunk. Az mindenesetre világosan kiderül a rétegvizsnyókból, hogy a kemenceperiódusnál korábbi az építmény. DNy-i sarkát az 1. számú kemence építésénél rombolták szét, felületét keresztül-kasul bolygatják a fazekasipari hulladékkal betöltött agyagveteli gödrök.

Mursella építéstörténete az eddigi eredmények alapján, az objektumok időrendje

Összefoglalóan tehát az Árpás—Dombföld, malomdombi ötéves feltáró munkánk értékelésekor a következőket állíthatjuk:

Már az I. század közepe előtt lakott volt a terület — gerendavázis objektum. Az I. század második felében egyértelműen romanizálódó kelta hagyományú fazekastelep működött itt, amely jelentős ipari centrumként a közelben komoly felvevő piacot feltételez. Ez a felvevő piac nem lehet más, mint az a település, amely később a municipiumi rangot is elnyeri — Mursella. Az I. század közepétől megjelenő nagy mennyiségű importtárgy bizonyítja, hogy nem csupán bennszülött lakossággal kell számolnunk ezen a településen, hanem romanizált igényeket mutató, római életmódhoz szokott elemekkel is, akik vagyoni helyzetüknél fogva képesek voltak a drága importárúk megvásárlására. Gabler D. éppen a sigillaták megjelenésének gyakorisága alapján különíti el az I—II. században a bennszülött és romanizált településeket (GABLER 1979, 203—204). Bizonyítékunk egyelőre nincs rá, de fel kell vetnünk annak a lehetőségét, hogy a claudiusi alapítású Savaria colonia és a Claudius korában már ugyancsak kiépített arrabonai katonai tábor (SZŐNYI) között húzódó út mellé települt, folyami átkelőhely közelében levő települést korai megszálló csapattal ellenőriztették, tehát a közelben katonai állomást tetelezhettek fel.

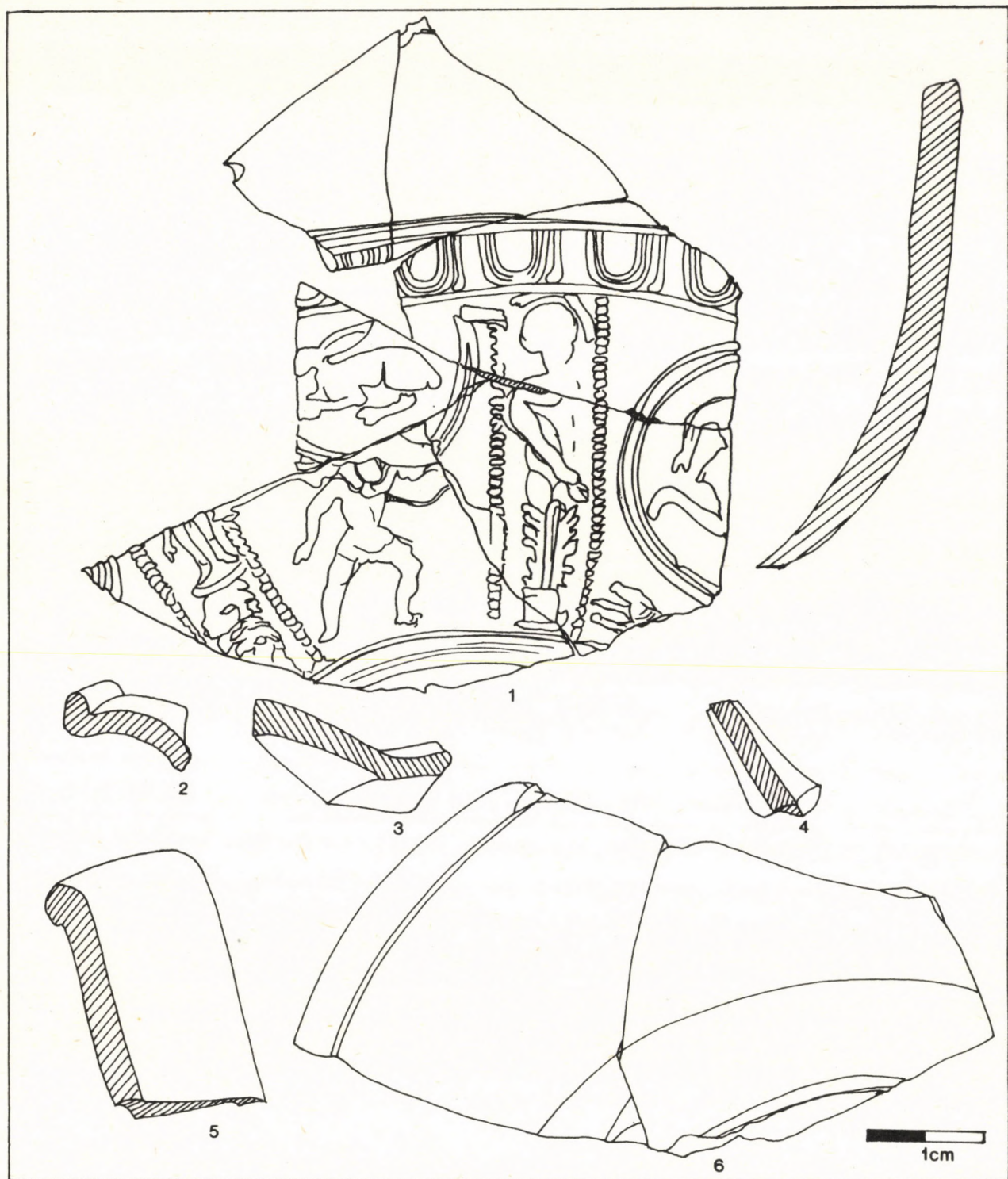
A fazekastelep felhagyása után átmenetileg csökkent a terület jelentősége, a II. század első két harmadában csupán az ún. „kunyó periódus” agyagfa szerkezetű létesítményeit találjuk itt — kérdés, hogy nem az időközben városi rangot nyert település központjának, városias magjának fejlődése, előtérbe kerülése miatt?

A II. század második felétől gyártott rheinzaberni sigillata import nagy száma, a Severus kori éremanyag bizonyossága szerint a II—III. század fordulóján újabb fellendülés következik. Erre az időszakra tehető a II. számú kőépület építése, majd az ún. cölöpsoros épület emelése, amely a későbbi I. számú kőépület területén három helyiségből állt és legalábbis alapjaiban kőből készült, mint az a cölöplyukak betöltéséből előkerült kő és habarcs töredékek bizonyítják.

A III. század végére kell helyeznünk az I. számú kőépület nyugati szárnyának építését, amelyhez a IV. század közepe táján toldják a keleti apszisos épületrészt. Ez a legkésőbbi építő tevékenység a területen. A nagy épület rombadülését I. Valentinianus érme csak terminus post quem-ként keltezi, de ez valószínűleg még a IV. században bekövetkezett, mert a feltárt területről eddig semmiféle V. századra utaló leletanyag nem került elő.

A feltárásokból származó leletanyag

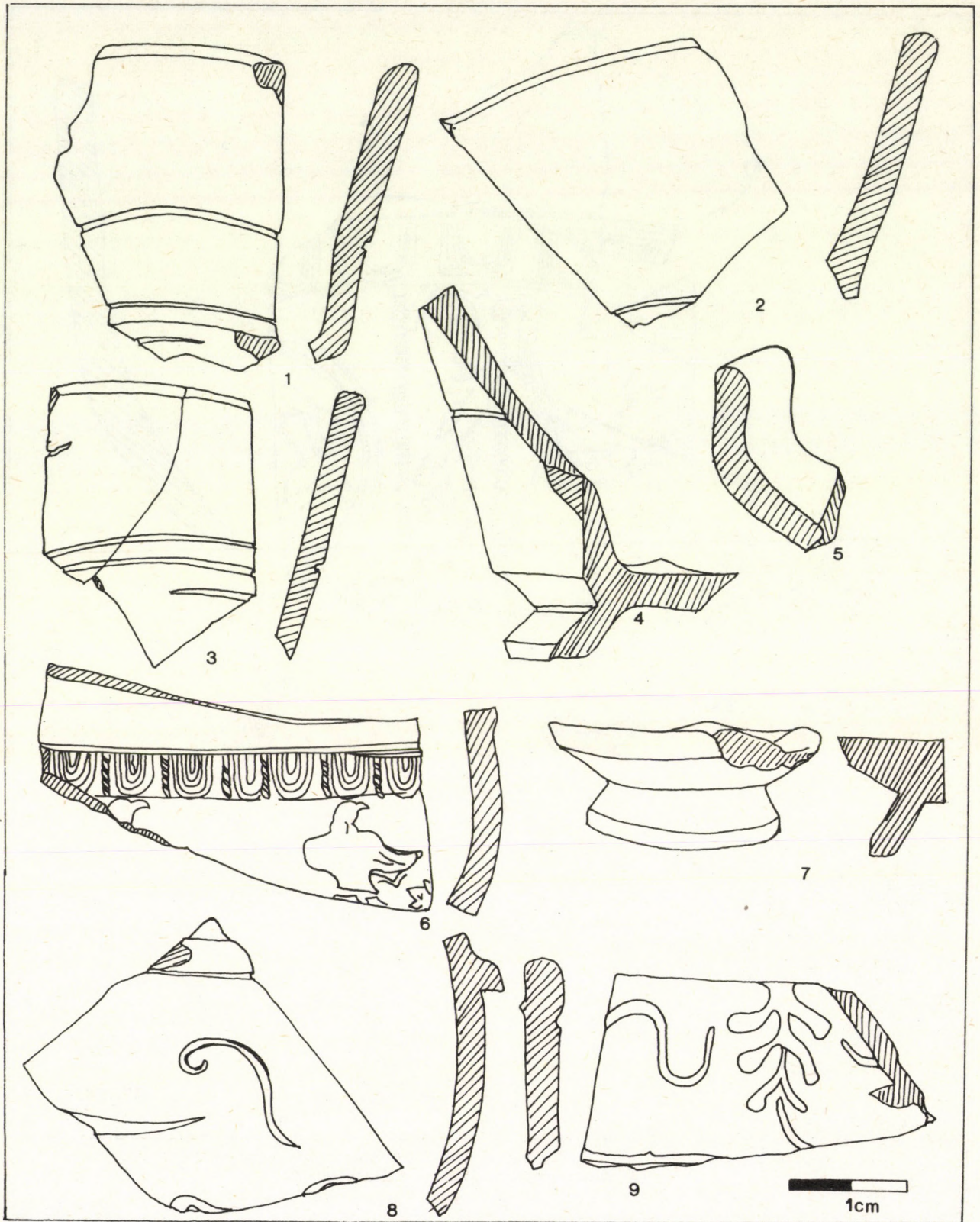
A feltárások során előkerült leletanyag legnagyobb része még restaurálatlan, részben ez okból,

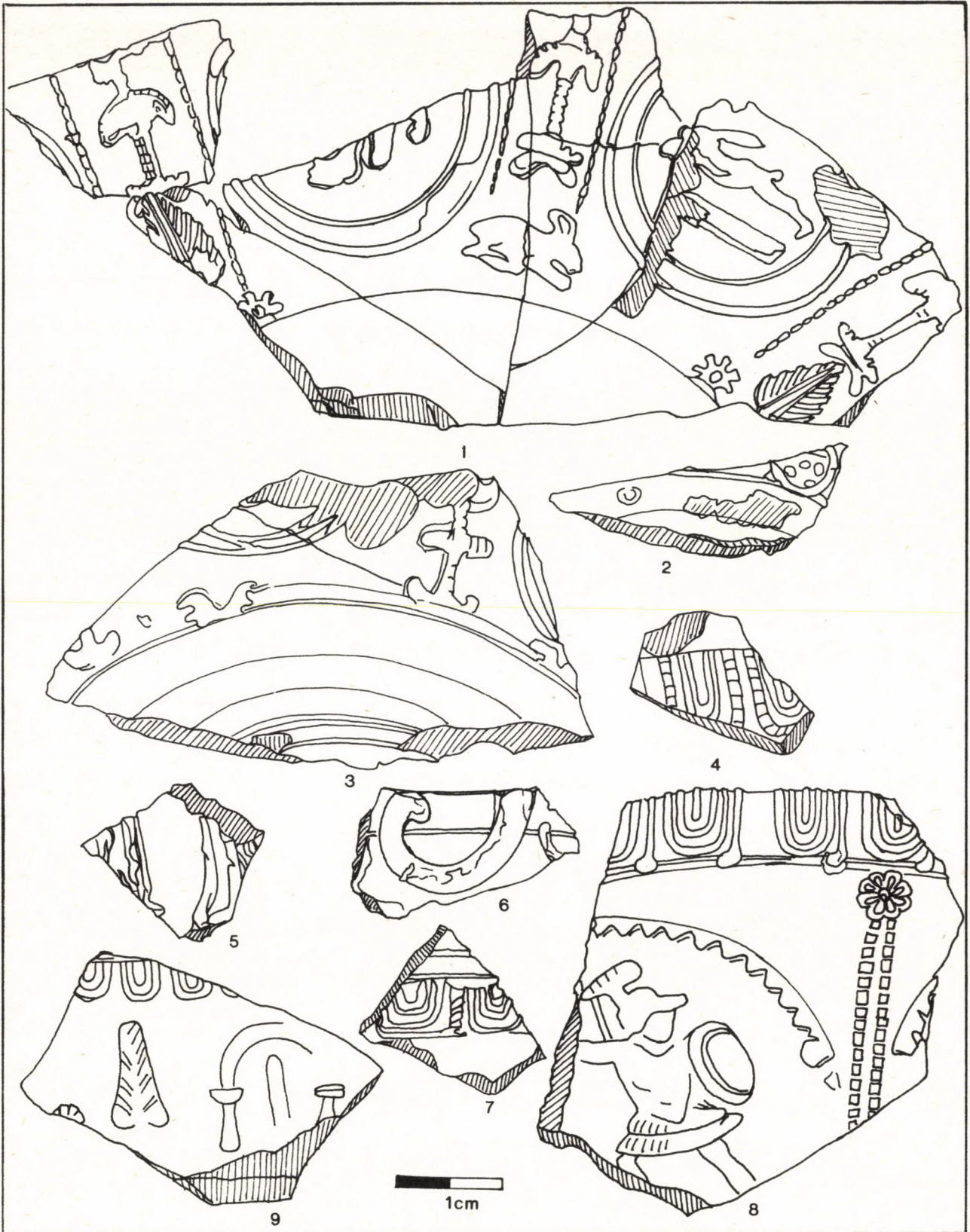
14. kép Sigillaták: 1—5 Gallia, kat. sz. 30—34; 6. Rheinzabern, kat. sz. 35
 Abb. 14. Sigillaten: 1—5. Gallien; 6. Rheinzabern

részben pedig munkánk terjedelménél fogva nem vállalkozhatunk a teljes leletanyag közreadására. A helyben gyártott kerámia árut, illetve annak főbb típusait összefoglaló tábláinkon mutattuk be (9—10.

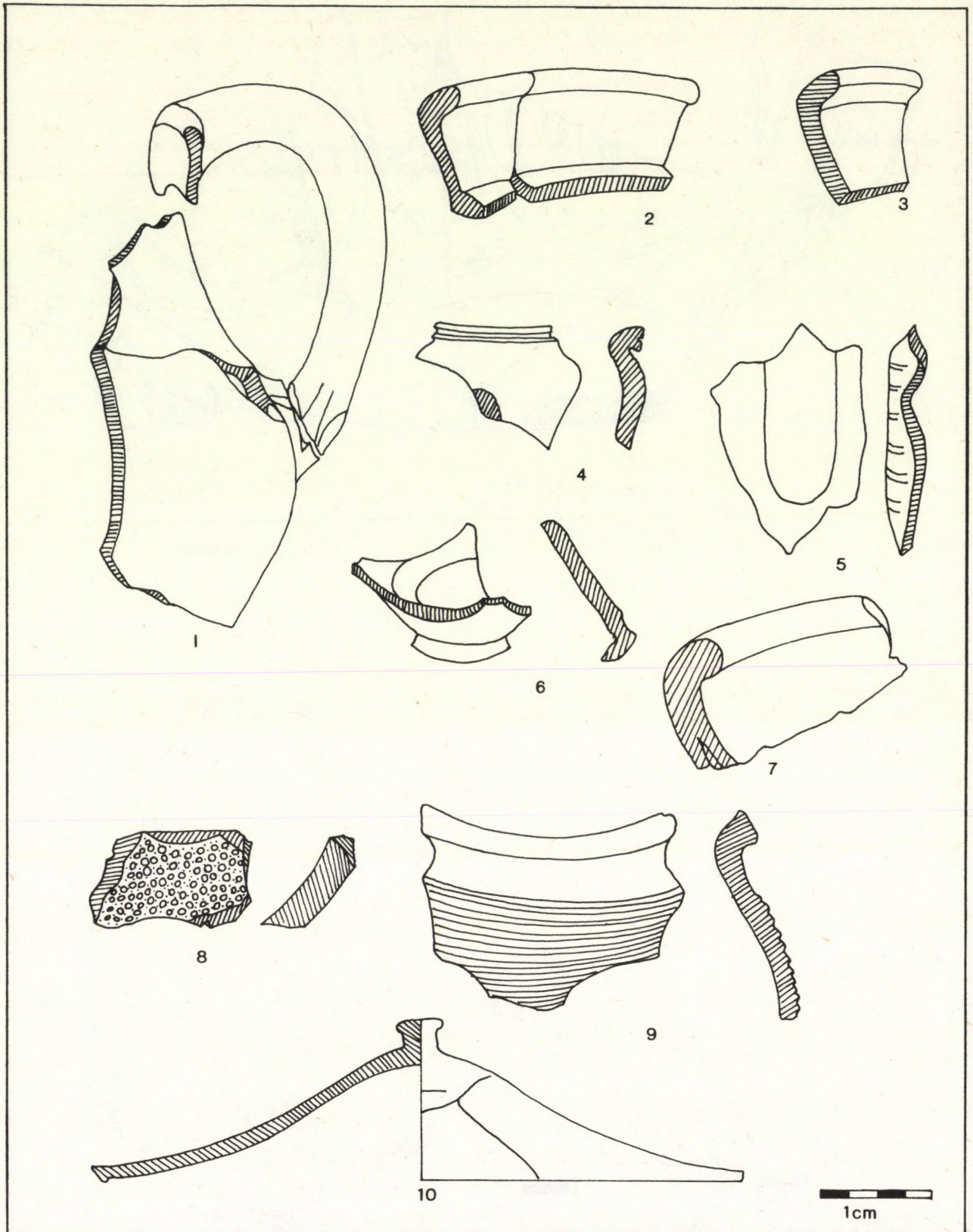
kép), itt elsősorban a jól datálható sigillata anyagból (a köztük való eligazodásban nyújtott segítségért Gabler Dénesnek mondok köszönetet) és a kőépületek használati idejéből származó hulladékgyöd-

15. kép Rheinzaberni sigillaták, kat. sz. 36—44.
 Abb. 15. Sigillaten aus Rheinzabern

16. kép Rajna-vidéki sigillaták, kat. sz. 45—53.
 Abb. 16. Sigillaten aus Rheinzabern

17. Házi kerámia a későrómai hulladékgyűjtőkből, kat. sz. 54–63.
 Abb. 17. Hauskeramik aus den spätrömischen Abfallgruben

rök későrómai anyagából közlünk válogatást, valamint az ásatásból származó éremanyag egészéről szeretnénk képet nyújtani. (Az érmeek meghatározását Lányi Verának köszönöm, részletes közlésükre is ő vállalkozik folyamatosan az ActaArchHung Communicationes rovatában megjelenő Fundmünz-berichten).

Sigillaták

Arezzo

- Ohl. 8. típusú csésze felső részének töredéke. Díszítése: a perem alatt applikált rozetták (B. VÁGÓ, 1977, VIII. t. 1—2. L. Gellius díszítménye) és maszkdíszítés (ibid., IX. t. 1—3., Perennius műhely díszítménye, de egyéb mesterek, köztük Gellius is használják) váltakozik. Vörös, keményre égetett agyag, világos vörös bevonat, ltsz.: 80.4.393., lh.: 2. árok Ny-i rész, kőépület alatt a legkorábbi földbe mélyülő objektum (11. kép 1). Tiberius — Claudius kora.
- Ohl. 8. típusú csésze felső részének töredékei. Díszítése egyezik a 80.4.393. darabéval. Vörös, keményre égetett agyag, világos vörös bevonat, ltsz.: 80.4.395., lh.: 2. árok Ny-i rész, kőépület alatt a legkorábbi földbe mélyülő objektum (11. kép 2). Tiberius — Claudius kora.
- Ohl. 3. típusú tál töredékei, fenekén finom fogaskarcolt sávval, oldaltöredékein applikált rozettadísz (B. VÁGÓ 1977, VIII. t. 1—2., Gellius) és fenyőmintás, szívalakú díszben végződő girland, érezett, ötös tagozású levéllel (SCHINDLER—SCHEFFENEGGER, 1977, Tafelband 85/a, 36). Vörös, keményre égetett agyag, barnásvörös bevonat, ltsz.: 81.1.5., lh.: 19/a szelvény, I. sz. kőépület-től É-ra, kemencék hulladékéretege (11. kép 3). Tiberius — Claudius kora.
- Lapos aljú sigillata [Ohl. 3. (?)] töredéke, rajta planta pedisben GELLI bélyeg (SCHINDLER—SCHEFFENEGGER, 1977, Tafelband 101, 18.). Vöröses, keményre égetett agyag, barnásvörös bevonat, ltsz.: 81.1.10., lh.: 19ú. szelvény, kemencék hulladékéretege (11. kép 4). Tiberius — Claudius kora.
- Ohl. 8. típusú csésze töredéke, pereme alatt körülfutó hornyolással, felső részén applikált szemüvegspirál és tíz szirmú rozetta díszítéssel, melynek minden második szirmát halszájka-motívum díszíti. Vörös, keményre égetett agyag, barnásvörös bevonat, ltsz.: 81.1.8., lh.: 20. szelvény, kemencék hulladékéretege (11. kép 5). Tiberius — Claudius kora.

Észak-Itália

- Ohl. 3. típusú tál kis peremtöredéke, szív alakú és hosszúkás szirmú rozetta-dísz (B. VÁGÓ 1977, 3. ábra 11) töredékével. CTS bélyeggel ellátott edényekről ismert díszítés. Világos agyag, barnásvörös bevonat, ltsz.: 81.1.11., lh.: 20. szelvény, I. sz. kőépület járósíntjét megelőző (II. sz. második fele — III. sz. eleje) kavicsos agyagrétegből, másodlagos helyzethől (12. kép 1). Claudius — Titus kora.
- Ohl. 3. típusú tál kis peremtöredéke, pálmalevél maradvánnyal (B. VÁGÓ 1977, I. tábla 3—7, VI. tábla, VII. tábla 1—10, 13. C·T·SUC, LMV, QSP bélyegekkel fordul elő a minta). Világos, kissé porózus agyag, vörösesbarna bevonat, ltsz.: 80.1.670, lh.: 1. árok, úttól D-re, kavicsos járósínt alól (12. kép 3). Claudius — Vespasianus kora.
- Ohl. 3. típusú tál kis peremtöredéke, pálmalevél maradványával. Világos agyag, vörösesbarna bevonat, ltsz.: 81.1.22.,

lh.: 19. szelvény 8. kemence fölött áthúzódo agyagos réteg (12. kép 2). Claudius — Vespasianus kora.

- Egyenes aljú [Ohl. 3(?)] sigillata kis darabja C·T·S bélyeggel. A bélyeg kerete töredékes. Világos, porózus agyag, barnásvörös bevonat, ltsz.: 80.1.758., lh.: 1. árok, úttól D-re, kavicsos járósínt alatti agyagréteg (12. kép 4). Claudius — Vespasianus kora.
- Ohl. 3. típusú sigillata több apró töredéke, az egyik fenékdarabon L·M·V bélyeggel. A bélyeg kerete töredékes. Világos agyag, barnásvörös bevonat, ltsz.: 80.1.674., lh.: 1. árok, úttól D-re, kavicsos járósínt alatti agyagos réteg (12. kép 5). Claudius — Vespasianus kora.
- Ohl. 8. típusú csésze fenéktöredéke, körbe foglalt planta pedisben megjelenő Q·S·P bélyeggel. Világos agyag, barnásvörös bevonat, ltsz.: 81.1.2., lh.: 3. számú kemence munkagödörnek betöltéséből (12. kép 6). Claudius — Vespasianus kora.
- Ohl. 8. típusú csésze díszítetlen oldaltöredéke. Világos agyag, barnásvörös bevonat, fala feltűnően vastag, ltsz.: 81.1.6. lh.: 19/a szelvény, I. számú kőépületen kívül kemencehulladékös gödörből (12. kép 7). Claudius—Vespasianus kora.
- Drag 36 típusú nagyméretű tál peremtöredéke, a peremen barbotin szőlő és liliom-motívum váltakozik. Világos agyag, élénkebb vörös, matt fényű bevonat, 80.1.675., lh.: 1. árok, úttól D-re, kavicsos járósínt alatti agyagréteg (12. kép 12). Vespasianus — Traianus kora.
- Drag 36 típusú tál peremtöredéke, barbotin szőlő-inda lándzsa alakú levélben végződő díszítésével. Világos agyag, barnásvörös, matt fényű bevonat, ltsz.: 81.1.1., lh.: 3. számú kemence munkagödörnek betöltéséből (12. kép 11). Vespasianus — Traianus kora.
- Drag 35 vagy 36 típusú edény kis peremtöredéke, lepattogott barbotin szőlőfürt nyomával. Világos agyag, barnásvörös, fényes bevonat, ltsz.: 81.1.9., lh.: 20. szelvény, égett, hamus, kemencehulladékös gödör (12. kép 10). Vespasianus — Traianus kora.
- Drag 36 típusú tál peremtöredéke, lepattogott, barbotinból készített liliomdísz nyomával. Világos agyag, világos barnásvörös bevonat, ltsz.: 81.1.23., lh.: 19. szelvény, 8. kemence fölött áthúzódo agyagos rétegből (12. kép 8). Vespasianus — Traianus kora.
- Drag 35 típusú csésze töredéke, peremén barbotin liliomdíszsel. Világos agyag, mattfényű barnásvörös bevonat, ltsz.: 81.1.44., lh.: 25. szelvény, „kunyhó periódus” kemény járósíntje fölött (12. kép 9). Vespasianus—Traianus kora.

Gallia

- Drag 27-es csésze alsó részének töredéke talpgyűrűjén körülfutó hornyolással (OSWALD 1920, 187). Vörös agyag, élénk vörös, fényes, jó minőségű bevonat, ltsz.: 81.1.52., lh.: 22. szelvény, szántás alatti épülettörmelékös rétegből, másodlagosan (13. kép 1). Claudius kora.
- Drag 29-es tál töredéke hullámvonalas indamotívum (KNORR 1912, I/17.) és 8 szirmú rozetta (GEO MARY 1967, 27/15.) díszítéssel. Ezt a mintát La Graufesenque-ban több mester is alkalmazta (Primus, Iucundus, M. Crestio stb.). Vörös agyag, élénk vörös, nagyon fényes bevonat, ltsz.: 81.1.32., lh.: 21. szelvény, kunyhó periódus kemény járósíntje fölött (másodlagos) (13. kép 2). Vespasianus kora.
- Drag 29-es típusú tál töredéke koncentrikus köröcskékkel és tollas szélű, szívalakú levéldíszsel (KNORR 1919, 68/15.). A szívalakú levél La Grau-

- fesenque-ban Cosinus Rufinus mintakincséhez tartozik.
Vörös agyag, élénkvörös, fényes bevonat, ltsz.: 81.1.68., lh.: 16. szelvény, agyagveteli gödör betöltéséből (13. kép 3). Nero — Vespasianus kora.
21. Drag 27 formájú csésze felső részének töredéke.
Vörös agyag, élénkvörös bevonat, ltsz.: 80.4.341., lh.: 2. árok, égett, szenes réteg az I. számú kőépület alatt (13. kép 4). Domitianus — Traianus kora.
22. Drag 36 formájú tál peremtöredéke, hajlós szárú, lándzsa alakú, barbotin levéldíszekkel.
Sötétvörös, fényes, jó minőségű bevonat, ltsz.: 81.1.51., lh.: 22. szelvény, szántás alatti épülettörmelék réteg (13. kép 5). Vespasianus — Hadrianus kora.
23. Drag 36 formájú peremtöredék, lándzsa alakú barbotin levéldíszsel.
Vörös agyag, fényes, jó minőségű, élénkvörös bevonat, ltsz.: 81.1.12., lh.: 20. szelvény, I. számú kőépületet megelőző kavicsos agyagrétegből (13. kép 6). Vespasianus — Hadrianus kora.
24. Drag 36-os tál peremtöredéke lándzsa alakú, barbotin levéldíszsel.
Vörös agyag, másodlagosan égett, barnászörös bevonat, ltsz.: 80.4.340., lh.: 2. árok K-i rész, égett szenes réteg az I. számú kőépület alatt (13. kép 7). Vespasianus — Hadrianus kora.
25. Drag 36-os peremtöredék, három lándzsa alakú barbotin levélből álló díszítménnyel.
Vörös agyag, élénkvörös, jó minőségű bevonat, ltsz.: 81.1.25., lh.: 19. szelvény, a 8. kemence fölött áthúzódo agyagos rétegből (13. kép 8). Vespasianus — Hadrianus kora.
26. Drag 36-os peremtöredék, rajta barbotindísz, valószínűleg levél szára.
Vörös agyag, élénkvörös, jó minőségű bevonat, ltsz.: 81.1.24., lh.: 19. szelvény, 8. kemence fölött áthúzódo agyagos réteg (13. kép 9). Vespasianus — Hadrianus kora.
27. Drag 37 típusú tál oldaltöredéke, kettős, szárnyas levélmotívum részletével, sima vonallal keretelve (KNORR 1912, 1/16, KNORR 1919, 6/13, KARNITSCH 1959, 24/6.), Banassac, Natalis köre.
Vörös agyag, fényes, élénkvörös bevonat, ltsz.: 81.1.13., lh.: 20. szelvény, kavicsos agyagréteg, az 1. sz. kőépület járósíntje alatt (13. kép 10). Nerva — Hadrianus kora.
28. Drag 37 típusú tál peremtöredéke, az alacsony, díszítetlen peremrész alatt elmosódott tojásfűzér dísz. Késő délgalliai.
Vörös agyag, élénkvörös, fényes, jóminőségű bevonattal, ltsz.: 81.1.40., lh.: 22. szelvény, kevert réteg, a 2. sz. kőépület épülettörmelék rétege alatt (13. kép 11). Hadrianus kora.
29. Drag 37 típusú tál alsó részének töredéke, elmosódott állatalakos díszítéssel: ülő nyúl (OSWALD 1936—37, 2116), balra futó négylábú, talán nőstény oroszlan (OSWALD 1936—37, 1546), ötágú levél (hasonló KARNITSCH 1959, 46/1). A mintaelemek a lezouxi Paternus—Cesorinus körre jellemzők.
Élénkvörös agyag, élénkvörös bevonat, ltsz.: 81.1.34., lh.: 21. szelvény, kunyhó periódus égett porhanyós omladékrétegből (13. kép 12). Antoninus Pius — Marcus Aurelius kora.
30. Drag 37 típusú, lezouxi tál töredéke. Díszítése: tojásör (STANFIELD—SIMPSON 1958, 47/4), alatta függőleges gyöngysor-pálcák közé fogott maszkon álló alak (OSWALD 1936—37, 304), majd astragalosokra felfüggesztett kettős ívben ülő nyúl (STANFIELD—SIMPSON 1958, 158/19, OSWALD 1936—37, 2117), alatta Amor (STANFIELD—SIMPSON 1958, 158/16, OSWALD 1936—37, 401), újabb gyöngysor-pálcák között karyatida (OSWALD 1936—37, 1207A), medaillonban térdelő férfi (OSWALD 1936—37, 204), alatta futó kutya (STANFIELD—SIMPSON 1958, 160/38, OSWALD 1936—37, 1980). Cinnamus köre.
Élénkvörös agyag, élénkvörös fényes bevonat, elmosódott díszítőelemek, ltsz.: 81.1.74., lh.: 25. szelvény, fekete épülettörmelék réteg alján, vagy az alatta levő porhanyós omladékrétegből (14. kép 1). Antoninus Pius — Marcus Aurelius kora.
31. Drag 46 típusú edény peremtöredéke.
Vörös agyag, élénkvörös, igen jó minőségű fényes bevonat, ltsz.: 81.1.41., lh.: szelvény, kevert réteg, a II. sz. kőépület épülettörmelék rétege alatt (14. kép 2). Antoninus kor.
32. Drag 18/31 típusú középgalliai tál töredéke (OSWALD, 1920. LXVI. t. 7). Vörös agyag, élénkvörös, fényes bevonat, ltsz.: 81.1.47., lh.: 25. szelvény, szántás alatt, fekete épülettörmelék réteg (14. kép 3). Antoninus kor.
33. Drag 33 típusú középgalliai csésze, kis, vékonyfalú töredéke (OSWALD—PRYCE, 1920, VI. t. 11).
Vörös agyag, élénkvörös, fényes bevonat, ltsz.: 81.1.48., lh.: 25. szelvény, szántás alatt, fekete épülettörmelék réteg (14. kép 4). Antoninus kor.
34. Drag 31 formájú sigillata tál töredéke (OSWALD, 1920, XLVI. t. 7).
Vörös agyag, élénkvörös bevonat, ltsz.: 81.1.46., lh.: 25. szelvény, szántás alatt, fekete épülettörmelék réteg (14. kép 5). Antoninus kor.

Rajna-vidék

35. Drag 31 formájú tál töredéke. Rheinzabern (OSWALD, 1920. XLVI. t. 15).
Téglaszínú agyag, élénkvörös, kopott bevonat, ltsz.: 81.1.72., lh.: 24. szelvény, szántás alatti fekete épülettörmelék réteg (14. kép 6). Antoninus — Severus kor.
36. Drag 33 típusú csésze töredéke, oldalának külsején körülfutó vékony bevéselt vonal, rheinzaberni gyártmány (OSWALD, 1920. LI. t. 14).
Élénk téglaszínú agyag, sárgászörös bevonat, ltsz.: 81.1.57., lh.: 24. szelvény, II. sz. kőépület falának jelentkezési szintjén (15. kép 1). Antoninus kor.
37. Drag 33 típusú, rheinzaberni gyártmányú csésze töredéke, az előbbinél kissé öblösebb.
Élénk téglaszínú agyag, sárgászörös bevonat, ltsz.: 81.1.58., lh.: 24. szelvény II. kőépület falának jelentkezési szintjén (15. kép 2). Antoninus kor.
38. Drag 33 típusú csésze oldaltöredéke, oldalán egy mélyebb körülfutó hornyolást két sekélyebb barázd fog közre. Rheinzaberni gyártmány.
Élénk téglaszínú anyag, sárgászörös bevonat, ltsz.: 81.1.54., lh.: 22. szelvény szántás alatti épülettörmelék réteg (15. kép 3). Antoninus kor.
39. Drag 33 típusú csésze töredéke, oldalán körülfutó hornyolás, rheinzaberni (OSWALD, 1920, LI. t. 17).
Anyaga élénk téglaszínú, bevonata sárgászörös, foltos, ltsz.: 80.4.538., lh.: 3. árok, K-i rész, zsiros, fekete betöltésű hulladékgödörből (15. kép 4). Antoninus — Severus kor.
40. Drag 32 típusú tál oldaltöredéke.
Világos téglaszínú agyag, élénk sárgászörös bevonat, ltsz.: 81.1.61., lh.: 24. szelvény, II. sz. kőépület épülettörmelék rétege (15. kép 5). II. század második fele.
41. Drag 37 típusú rheinzaberni tál töredéke, mintaelemei: tojásfűzér (RICKEN—LUDOWICI 1948, VI. 262/23.), sas (OSWALD 1936—37, 2166).
Élénk téglaszínú agyag, sötétebb sárgászörös bevonat, ltsz.: 80.4.541., lh.: 3. árok, K-i rész, zsiros, fekete betöltésű hulladékgödörből (15. kép 6). Antoninus — Severus kor.
42. Drag 33 típusú csésze alsó részének töredéke, rheinzaberni (OSWALD, 1920. LI. t. 17).
Téglaszínú agyag, élénk sárgászörös, foltos bevonat, ltsz.: 81.1.71., lh.: 24. szelvény, szántás alatt,

- fekete épülettörmelékes réteg (15. kép 7). Antoninus — Severus kor.
43. Drag 44 típusú tál perem közelében levő töredéke, barbotin kacs díszítménnyel, rheinzaberni. Téglaszínú agyag, élénk sárgászörös bevonat, ltsz.: 80.2.414., lh.: 2. árok Ny-i rész, téglás-törmelékes hulladékgödörből (15. kép 8). II. század második fele.
44. Drag 44 típusú tál peremtöredéke, függőlegesen elhelyezett, barbotinból készített páros levélsorral és vízszintes elhelyezésű hullámos indadísszel, rheinzaberni. Világos téglaszínú anyag, sárgászörös bevonat, ltsz.: 81.1.69., lh.: 18. szelvény, szántás alatti épülettörmelékes réteg (15. kép 9). II. század második fele.
45. Drag 37 formájú tál töredéke. Díszítőelemei: ülő, jobbra néző nyúl (RICKEN—FISCHER 1963, T 168/b, OSWALD 1936—37, 2063.), balra futó nyúl (RICKEN—FISCHER 1963, T 154, OSWALD 1936—37, 2136A),erezett levél (RICKEN—FISCHER 1963, P 25), peltás díszítőelem (RICKEN—FISCHER 1963, O 214), kilencszirmú rozetta (RICKEN—FISCHER 1963, O 48). A felsorolt motívumok mindegyike megtalálható a rheinzaberni Belsus III mesternél, de a III. század elején működő egyéb rheinzaberni fazekasok is szívesen használják a mintaelemeket (Firmus II, Reginus II). Anyaga élénk téglavörös, bevonata sárgászörös, ltsz.: 81.1.67., lh.: 24. szelvény, fekete épülettörmelékes réteg (16. kép 1). Severus kor.
46. Drag 37 típusú tál alsó része, kettős vonallal keretezett medaillonok töredékével. Mintaelemek: kettős levél (LUDOWICI 1901—14, O 123) és peltás díszítőelem (RICKEN—FISCHER 1963, O 214/a) III. század elején dolgozó rheinzaberni mesterekre jellemzők. Agyag: téglavörös, bevonat matt lilászörös, ltsz.: 80.4.717., lh.: 3. árok, középső rész Ny-i oldal, fekete agyagos réteg (16. kép 2). Severus kor.
47. Drag 37 típusú tál alsó részének kis töredéke, körbe foglalt rozetta motívummal (RICKEN—FISCHER 1963, O 42a), rheinzaberni gyártmány. Anyaga élénk téglaszínú, bevonata élénk sárgászörös, fényes, ltsz.: 81.1.60., lh.: 24. szelvény, II. sz. köépület falainak jelentkezési szintjén (16. kép 3). Antoninus — Severus kor.
48. Drag 37 tál kis töredéke, tojásfüzérrel RICKEN—LUDOWICI 1948, VI. 264/53.). Rheinzabern, Luca-nus köre. Téglaszínú agyag, világos sárgászörös bevonat, ltsz.: 82.453., lh.: 2. árok, törmelékes gödör (16. kép 4). Severus kor.
49. Drag 37 tál kis töredéke, két álló alakkal (valószínű Mars: LUDOWICI 1901—14, M 13, Venus: LUDOWICI 1901—14, M 49, hasonló elhelyezésben KARNITSCH 1959, 168/8). Rheinzabern, Helenius köre. Világos téglaszínú agyag, sárgászörös bevonat, ltsz.: 81.1.56., lh.: 22. szelvény, szántás alatt, fekete épülettörmelékes réteg (16. kép 5). Severus kor.
50. Meghatározhatatlan formájú kis sigillata oldaltöredék, barbotin indadísszel, rajnavidéki. Világos téglaszínú agyag, sárgászörös, kopott bevonat, ltsz.: 81.1.15., lh.: 20. szelvény I. sz. köépület járószintjét megelőző kavicsos agyagrétegből (16. kép 6). Severus kor.
51. Drag 37 típusú tál tojásfüzérdíszes (KISS 1946—48, IV. 1.) peremtöredéke. Westerndorf, Comitialis köre. Világos téglaszínú agyag, sárgászörös kopott bevonat, ltsz.: 81.1.45., lh.: 25. szelvény, szántás alatti fekete épülettörmelékes réteg (16. kép 7). Severus kor.
52. Drag 37 tál töredéke. Díszítőelemek: tojásfüzér (KISS 1946—48, V. 4.), gladiator (*ibid.*, V. 18.), rozetta (*ibid.*, VI. 67.), ív (*ibid.*, VI. 78.), kettős tagolt palca (*ibid.*, VI. 85.). A felsorolt mintaelemek Westerndorfban Helenius körére jellemzőek. Sárgás agyag, világos sárgászörös, kopott, rossz minőségű bevonat, ltsz.: 81.1.73., lh.: 24. szelvény, II. sz. köépület fekete épülettörmelékes rétege (16. kép 8). III. sz. első fele.
53. Drag 37 típusú pfaffenhofeni tál töredéke. Mintaelemek: tojás (KELLNER 1964, 1.), levél (GABLER 1978, VI. 2.), rozetta (KELLNER 1964, 22.), az ív és oszlop pontos meghatározása az edénytöredék kopottsága miatt lehetetlen. Sárga agyag, igen kopott sárgászörös bevonat, ltsz.: 81.1.65., lh.: 24. szelvény, szántás alatt, II. sz. köépület épülettörmelékes rétege (16. kép 9). III. sz. első fele.
- Kerámia a későrómai kori hulladékrétegből és gödrökből.
54. Korsó töredéke. Bőszájú, felső része csonkakúpos, teste gömbhasú, füle vasok hurkafű. Anyaga szürke, szemcsés, jól égetett, ltsz.: 80.4.690., lh.: 3. árok K-i rész, fekete betöltésű hulladékgödörből (17. kép 1).
55. Tányér töredéke. Csonkakúpos, kissé behúzott peremű, egyenes aljú. Anyaga szürke, homokkal soványított, ltsz.: 80.4.59., lh.: 2. árok, Ny-i rész, kevert, fekete hulladékrétegből (17. kép 2).
56. Tányér töredéke. Csonkakúpos, megvastagított behúzott peremű. Anyaga sötétszürke, homokkal soványított, ltsz.: 80.4.39., lh.: 2. árok, Ny-i rész, kevert, fekete hulladékréteg (17. kép 3).
57. Horpasztott pohár kettősen tagolt peremtöredéke. Anyaga szürke, szemcsés, jólégetett, vékonyfalú, ltsz.: 80.4.36., lh.: 2. árok Ny-i része, kevert, fekete hulladékréteg (17. kép 4).
58. Horpasztott pohár oldaltöredéke, nyújtott, karcsú forma. Világosszürke, vékonyfalú, ltsz.: 80.4.74., lh.: 2. árok Ny-i vége, kevert fekete hulladékréteg (17. ábra 5).
59. Bögre alsó részének töredéke. A kis talpgyűrűn álló edény oldalai kúposan szétartanak, jól égetett, gondosan kivitelezett. Felületét kívül-belül bronzfényű bevonat borítja. Technikája a II—III. századra jellemző, ltsz.: 80.4.544., lh.: 3. árok K-i rész, fekete betöltésű hulladékgödörből (17. kép 6).
60. Csonkakúpos oldalú, kissé behúzott peremű tányér töredéke. Anyaga jól iszapolt, kissé csillámos, belül vörös festés nyomaival, kívül feketére égett, felülete simított, ltsz.: 80.4.676., lh.: 3. árok K-i rész, fekete betöltésű hulladékgödör (17. kép 7).
61. Dörzstál töredéke, anyaga élénk téglaszínú, kissé csillámos, máza olajzöld, ltsz.: 80.4.535., lh.: 3. árok középső rész, hulladékgödör (17. kép 8).
62. Fazék, kissé kihajló peremű öblös testű, töredék. Felületét vízszintes spherózés díszíti, anyaga szürke, homokkal soványított, ltsz.: 80.4.1., lh.: 2. árok Ny-i vége, fekete, kevert hulladékréteg (17. kép 9).
63. Fedő. Nagyméretű, egyenesre vágott peremű, fogógombos. Anyaga sötétszürke, homokkal soványított, ltsz.: 80.4.773., lh.: 3. árok, ÉK-i rész, sárga, agyagos betöltésű gödör (17. kép 10).

Éremanyag

A területen előkerült érmek közül feltűnően sok az I. századból származó. Az ásatáson előkerült összes érmek száma 40 db, ebből 9 db I. századi. A legkorábbi veret Caliguláé i. sz. 37—38-ból. Claudius 3 db, Nero 2 éremmel szerepel, egy pedig csak általában határozható meg Tiberius—Claudius korára. 1 db származik Vespasianus uralkodási idejéből, 1 pedig Titustól. Ezek az érmek szinte kivétel nélkül a kemencék, vagy azok munkagödreinek betöltéséből, illetőleg az agyagvételi gödrök kerámia-

hulladékkal feltöltött területéről kerültek elő. Ugyanebből a korszakból valók a legkorábbi sigillaták is, amelyek a pénzekkel együtt egyértelműen bizonyítják azt az élénk kereskedelmet, amely a városra az I. században már jellemző volt. Ugyanilyen következtetésre jutunk, ha az itt nem közölt egyéb importárakat — üveg, finomkerámia, amphorák — vizsgáljuk.

A bizonyíthatóan II. századi objektumok — kunyhó periódus — szegényességével összhangban a talált éremanyag száma is kevesebb lesz ebben az időszakban, mindössze egy bizonytalanul I—II. századra keltezhető és egy Traianus érem képviseli ezt a korszakot. Érdekes viszont, hogy a II. századra datálható sigillata anyag az érmeknél jóval nagyobb gazdagságot tükröz, főként az Antoninus korra keltezhető késő-galliai és kora-rheinaberni áruk tekintetében. Ez az ellentmondás talán a feltárt objektumok funkciójának ismeretében — városzéli kis házikók — oldható fel és nem az egész városra, csak éppen erre a területre tekinthető jellemzőnek. A meglévő élénk kereskedelmet és ezzel szükségszerűen együttjáró pénzforgalmat éppen a sigillaták bizonyítják, melyek egy része nem is II. századi rétegből, hanem már a III. század eleji importárunkal együtt későbbi időszakból származik.

Ez az időszak a III. század első harmada, az első kőépületek emelésének az ideje. Viszonylag szűk időhatárok között (Caracalla 1 db, Severus Alexander 3 db) elég sok érem kerül elő ebből a korszakból, sajnos főként szántásból. Az éremleletek számának megnövekedésével ismét szép összhangban van a késői Rajna-vidéki sigillaták viszonylag nagy száma is, melyek szinte minden esetben a kőépületek használati idejében keletkezett rétegekből, vagy hulladékgödörökből származnak.

Az ásatáson előkerült érmek legnagyobb része a IV. századból való, s ez a IV. századi inflációs folyamat ismeretében nem is meglepő. A IV. századi érmek megoszlása a következő: Constantius Chlorus 1 db, Maximianus 1 db, Maximinus Daia 1 db, Licinius 1 db, Constantius Caesar 1 db, Constans 4 db, II. Constantius 4 db, Constantinus dinasztia 5 db, IV. Valentinianus 1 db, Valens 3 db, kopott IV. századi 2 db, összesen 24 db. Egyelőre nem tudunk megnyugtató magyarázatot adni arra, miért olyan szegényes a pénzekon kívül a IV. századra keltezhető egyéb leletek sora. Ezt csak részben indokolja az a tény, hogy a szántás ezt a legkésőbbi réteget tette leginkább tönkre — a IV. századi pénzek az egyes objektumoknál felsoroltakon kívül szinte kizárólag a szántásból kerültek elő. Viszont mind a szántásban, mind a hulladékgödörökben nagyon ritka a jóminőségű, mázas kerámia — amely a feltárt temetőrészben gyakori — és kevés, kifejezetten IV. századra jellemző házikerámia formát tudtunk csak felismerni az általunk feltárt anyagban. Lehetséges, hogy erre a kerámia szegénységre is az épület későrómai kori funkciója a magyarázat, az ti., hogy nem kifejezetten lakóépület, hanem út

mentén álló középület — vámház, postaállomás — volt esetleg. Ez a feltételezés azonban egyelőre nem bizonyítható, csupán méretei és fekvése (városon kívül, út mellett) alapján gondolhatunk rá.

A „kisárpási” későantik erődített telep kérdéséhez

Végezetül úgy érezzük, hogy mint pillanatnyilag legilletékesebbnek, reflektálnunk kell az Árpáson keresett és az 50-es évektől ide lokalizált belsőpannoniai későantik erődített település és az ennek létezésére épített hipotetikus elméletekre.

A Fenékpusztá—Környe—Ságvár—Heténypuszta rendszerű erődöt terepbejárás alapon és az itt előkerült nagyszámú későrómai lelet nyomán először Radnóti Aladár említi (RADNÓTI 1955, 487—508). Szerinte ezek a települések a IV. század közepén jönnek létre, egyforma, négyzetes alaprajzuk, kör alakú bástyákkal erősített falaik jelentik a biztosítékot arra, hogy „...itt egy egyszerre lejárásodó, tudatos telepítés építészeti emlékeit gyűjtöttük össze” (ibid., 496). Hogy ez az elmélet Árpás esetében sántít, már Nagy Tibor is észrevette és megemlítette hozzászólásában, miszerint Mursella a II. századtól kimutathatóan municipális szervezettel rendelkezett, tehát ebben eltér a többi hasonló jellegű településtől (ibid. NAGY 512). Nem látja megalapozottnak Heténypuszta és Árpás esetében a település meglétét (amelyeket akkor még csak terepbejárás adatokkal igazoltak). Heténypusztán az erődített telep megléte azóta ásatással bizonyítást nyert, Árpáson azonban az ásatás éppen ellenkező bizonyítékot szolgáltatott.

A későrómai kutatási problémák előtérbe kerülésével került sor 1956—58 között Bíró Endre temetőfeltárássára Árpáson, melyből eddig mindössze egy rövid előzetes beszámoló jelent meg. Ezt a közleményt szokás idézni az árpási későrómai erődített település említése kapcsán. Miről is van itt szó: „a szántóföldeken jól észrevehetően nagy kerek előreguró tornyokkal megerősített, szabálytalan alakú falmaradványok domborodnak ki” (BÍRÓ 1959, 173). Ez a leírás a szabálytalan alakú falmaradványokkal semmiképpen sem illik a belsőpannoniai későrómai erődített településekre, amelyek egyik meghatározója éppen az egységes — megközelítőleg négyzetes — alaprajz, mint ez már Tóth E.-nek is feltűnt (TÓTH 1976, 123). Az eddig ismert, részleteiben feltárt erődök: Fenékpusztá (alaprajzát és teljes irodalmát l.: MRT I. 1966, 81—88), Heténypuszta (SOPRONI 1975, 173—182), Ságvár (TÓTH 1975, 183—189) egységesen szabályos négyszög alaprajzot mutatnak. HARMATTA (1971, 264—66) és MÓCSY (1962, 700) is éppen az egységes alaprajz miatt tekintik őket összetartozónak és keresik rendeltetésüket.

A belsőpannoniai későantik erődített telepekre már a múlt század második felében felfigyeltek. Rómer ismerte Ságvárt (jegyzetét idézi GRAF 1936,

102, 1. jegyzet) és Heténypusztát (idézi *ibid.*, 122, 7. jegyzet). Fenékpusztá első felmérése is az ő nevéhez fűződik (RÓMER 1863b, 37—39, I. tábla 1). Elképzelhetetlen, hogy az általa jól ismert és leírt (RÓMER 1863a, 369—372) lelőhely esetében fel ne tűnt volna neki az előbbiekhöz való hasonlóság, ha az a felszínen valóban látható lett volna. Ugyancsak valószínűtlen, hogy a területen először ásató Sárkány M. ill. az ásatásainak eredményeit publikáló EBENHÖCH (1873, 101—102) ne ezen a részen kezdett volna ásni, vagy legalább ne említette volna az álló erődfalakat.

Az eddig elmondottak alapján tehát a többi későantik erődökkel való alaprajzi hasonlóság miatt nem számíthatjuk ezek sorába, az egyetlen eddig közölt alaprajzi megfigyelés ugyanis nem szabályos négyszögű, hanem éppen szabálytalan alakú falmaradványokat említ.

Mi a helyzet a telepítés időpontjával? A Sárkány féle ásatás még semmiféle közelebbi korhatározást nem nyújtott. A 20-as években előkerült sírleletek egyértelműen későrómai koriak voltak. Ugyanígy az 1933-ban előkerült pénzlelet (LOVAS, kézirat, 77): I. Constantinustól Gratianusig uralkodók érmeit tartalmazta. Bíró E. az általa feltárt temetőrészről (K-i temető) megállapította, hogy ott a temetkezést I. Constantinus korában kezdték meg. 1959-ig tehát IV. századinál korábbi leleteket nem ismertek a területről. Azóta azonban megváltozott a helyzet. 1960-ban előkerült a D-i (II. számú) temető néhány sírja, melyet a leletmentést folytató Bíró szintén a IV. század első felére keltezett rövid ásatási beszámolójában (BÍRÓ 1961, 287). Az itt talált 4 csontvázas sír valóban ebből a korból való, nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a 9 hamvasztásos sírt sem, amelyet a temetkezés rítusa és a belőlük származó leletanyag alapján egyaránt nem keltezhetünk későbbre a II. századnál. Eltekintve attól, hogy Mursella municipium II. századi létezésére epigráfiai bizonyítékunk van (CIL III 4267, 4490), az 1975—80-as ásatás egyértelműen bizonyította, hogy az Árpás—dombiföldi római település az I. század közepétől folyamatosan létezett a IV. század végéig. A település meglétét az V. században egyelőre nem tudjuk igazolni.

Mint az adatainkból kiderült, a IV. századi előzmény nélküli telepítés feltételezése is megdőlt, ezzel a belsőpannoniai későantik erődített telepek mindkét meghatározója kiesett Árpás esetében. (Gabler D. lektori véleményében figyelmeztetett, hogy egyéb belsőpannoniai erődített telepek esetében is számolhatunk korábbi, a mursellaihoz jelentőségükben azonban nem mérhető előzményekkel).

Ugyancsak érdemes elgondolkozni azon a tényen, amely már Radnótinak is feltűnt, hogy ugyanis, az összes ilyen jellegű erődített települések a Sopianae-ból kivezető illetőleg oda vezető utak mentén fekszenek; ezek közül három a Sopianae—Brigetio közti úton: Heténypuszta, Ságvár, Környe, egy pe-

dig a Pannonia Prima és Valeria polgári közigazgatási székhelyét, Savariát és Sopianae-t összekötő úton: Fenékpusztá. Az egyetlen közülük Árpás, mely SOPRONI (1978, 144) szerint az „ősregi hadiút” mellett fekszik. A többi erődök esetében tehát a későrómai korban kiépített, vagy ebben az időben fontossá vált utak, útkereszteződések melletti erődítésekről van szó, amelyeknek nem voltak, nem lehettek korábbi előzményeik, míg Árpáson a korai út mellett még az I. század folyamán létrejött és a II. században már városi önkormányzattal rendelkező település esetében nem is volt szükség és nem is volt lehetőség ilyen jellegű település létrehozatalára.

Hogy ezek az erődök valami módon Valeriához kapcsolódnak feltűnt Fitz Jenőnek is, neki is problémát jelentett az árpási erőd besorolása a többi közé (FITZ 1978, 79), éppen ennek feloldására kísérte meg Valeria határát a Rábáig kitolni Ny-i irányban, hogy ezáltal Árpás is beleférjen elméletebe. Mursella municipiumról azonban kétséget kizáróan tudjuk, hogy Pannonia Superiorban — a későbbi Pannonia Primában — feküdt, ezért a municipium területét nem Árpáson, hanem a Rábától Ny-ra Rábapordány határában keresi. A Rábapordányból előkerült római leletekhez és az ottani lelőhelyhez hasonlót — melyek feltehetőleg egy villa maradványai — a környék összes községének határából ismerünk (Rábaszentmihály, Rábacsécsény, Szil, Szilsárkány, Csorna, Szany, Vág, Rábaszentandrás stb.), kiterjedésükről első látásra látszik, hogy nem egy város maradványai. Ezek a sűrűn előforduló római lelőhelyek csupán annak bizonyítékai, hogy a Rábaköz termékeny földje a római korban is sűrűn lakott volt, mint virágzó, mezőgazdasági művelésre alkalmas terület. Mursella municipiumát a szóba jöhető terület alapos terepismertével nem kereshetjük sehol másutt, mint Árpás—Dombiföldön, itt azonban Fenékpusztá jellegű, későantik erődítmény nincsen.

Mursella a IV. században is fontos település volt, méltó a császár fogadására is, ezt bizonyítja Constantinus 339-ben itt kibocsátott rendelete (CTh XVI 8, 1). Valószínűnek tartjuk, hogy a várost — egyéb pannóniai városokhoz hasonlóan (Scarbantia, Savaria) — a későrómai korban fallal is megerősítették. Erre, a már meglévő városi magot körülvevő szabálytalan alaprajzú erődítésre jobban illene Bíró leírása is.

A fentiek alapján tehát Árpás—Dombiföldet sem alaprajzi hasonlósága, sem az előzmény nélküli IV. század eleji építés ismérével nem sorolhatjuk a belsőpannoniai erődített telepek sorába, nagy a valószínűsége viszont annak, hogy megerősített városként a IV. századi védelmi láncolatban (SOPRONI, 1978, 142—46) a későrómai korban is fontos szerepe volt.

T. Szőnyi Eszter

IRODALOM

- BÍRÓ 1959 E. BÍRÓ, *Kisárpási későrómai temető. Das spätrömische Gräberfeld in Kisárpás*. ArchÉrt 86 (1959) 173—177.
- BÍRÓ 1961 E. BÍRÓ, *Árpás, Archaeologische Forschungen im Jahre 1960*. ArchÉrt 88 (1961) 287.
- BÓNIS 1969 É. B. BÓNIS, *Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest*. Bp. 1969.
- CIL Corpus Inscriptionum Latinarum.
- EBENHÖCH 1873 F. EBENHÖCH, *Levél Koronczóról*. ArchÉrt 7 (1873) 101—102.
- EGGER 1950 R. EGGER, *Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg im Jahre 1949*. Carinthia I. 140 (1950) 433—510.
- FITZ 1978 J. FITZ, *Grenzberichtung im Jahre 214 zwischen Pannonia Superior und Inferior*. Alba Regia 16 (1978) 71—86.
- GABLER 1978 D. GABLER, *Die Sigillaten von Pfaffenhofen*. ActaArchHung 30 (1978) 77—144.
- GABLER 1979 D. GABLER, *Pannonia megszállásának néhány kérdése a terra sigillaták tükrében. Die Besitznahme Pannoniens im Spiegel der Sigillaten*. ArchÉrt 106 (1979) 199—217.
- GEO MARY 1967 T. GEO MARY, *Die südgallische Terra Sigillata aus Neuss*. Novae-sium I, Limesforschungen VI. Berlin 1967.
- GRAF 1936 A. GRAF, *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*. Diss Pann 5, Bp. 1936.
- HARMATTA 1971 J. HARMATTA, *Pannonia későantik fejlődésének problémái*. AntTan 18 (1971) 264—266.
- KARNITSCH 1959 P. KARNITSCH, *Die Reliefsigillata von Ovilava*. Linz 1959.
- KELLNER 1964 H.-J. KELLNER, *Die Sigillata Töpferei in Pfaffenhofen am Inn und ihn Formenschatz*. Germania 42 (1964) 80—91.
- KISS 1946—48 K. KISS, *A westerndorfi terra sigillata gyár*. ArchÉrt III. folyam 7—9 (1946—1948) 216—274.
- KNORR 1912 R. KNORR, *Südgallische Terra Sigillata Gefäße von Rottweil*. Stuttgart 1912.
- KNORR 1919 R. KNORR, *Töpfer und Fabriken verzierter Terra Sigillata des ersten Jahrhunderts*. Stuttgart 1919.
- LOVAS 1927 E. LOVAS, *Kisárpási domborműves scriniumlemezek*. ArchÉrt 91 (1927) 204—209.
- LOVAS Kézirat E. LOVAS, *Régészeti kataszter*. Kézirat a győri Xántus János Múzeumban. Kisárpás. 76—79.
- LUDOWICI 1901—14 W. LUDOWICI, *Katalog meiner Ausgrabungen in Rheinzabern*. V. 1901—14.
- MÓCSY 1962 A. MÓCSY, *Pannonia*, PWRE Suppl. IX, 515—776. Stuttgart 1962.
- MRT 1. 1966 Magyarország Régészeti Topográfiája I. Bp. 1966. K. BAKAY—N. KALICZ—K. SÁGI, *Keszthelyi és Tapolcai járás*. 81—88.
- NAGY 1955 T. NAGY, *Hozzászólás Radnóti A. előadásához*. MTA V. (II) 5 (1955) 510—519.
- OSWALD 1920 F. OSWALD—D. PRYCE, *Introduction to the study of Terra Sigillata*. London 1920.
- OSWALD 1936—37 F. OSWALD, *Index of Figure Types on Terra Sigillata „Samian Ware”*. Liverpool 1936—37.
- PAULOVICS 1927 I. PAULOVICS, *A kisárpási római telep*. ArchÉrt 41 (1927) 197—204.
- RADNÓTI 1955 A. RADNÓTI, *Pannoniai városok élete a korai feudalizmusban*. MTAK (II) 5 (1955) 487—508.
- RICKEN—FISCHER 1963 H. RICKEN—CH. FISCHER, *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern*. Bonn 1963.
- RICKEN—LUDOWICI 1948 H. RICKEN—W. LUDOWICI, *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern*. Tafelband. Speier 1948.
- RIU 1976 L. BARKÓCZI—A. MÓCSY, *Die römischen Inschriften Ungarns*. 2. Bp. 1976.

- RÓMER 1863a F. RÓMER, *Árpás és a móriczuidai szent Jakabról címzett prépostság*. GyF 2 (1863) 358—376.
- RÓMER 1863b F. RÓMER, *Pannonia területén Magyarországon fennmaradt néhány római várnáról*. AK 3 (1863) 36—53.
- SCHINDLER—SCHEFFENEGGER 1977 M. SCHINDLER—S. SCHEFFENEGGER, *Die glatte rote Terra Sigillata vom Magdalensberg*. Klagenfurt 1977.
- SOPRONI 1975 S. SOPRONI, *Előzetes jelentés az alsóhetényi későrómai erőd feltárásáról. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen der spätrömischen Festung von Alsóhetény (Iovia)*. SMK 2 (1975) 173—182.
- SOPRONI 1978 S. SOPRONI, *Der Spätromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*. Bp. 1978.
- STANFIELD—SIMPSON 1958 J. STANFIELD—G. SIMPSON, *Central Gaulish Potters*. London 1958.
- SZŐNYI E. T. SZŐNYI, *Kutatások Arrabona castrumában*. Alba Regia 19. (nyomdában)
- TÓTH 1975 E. TÓTH, *A későrómai belsőpannoniai erődök kérdéséhez*. SMK 2 (1975) 183—189.
- TÓTH 1976 E. TÓTH, *Pannonia történetének problémái*. AntTan 33 (1976) 114—126.
- VÁGÓ 1977 E. B. VÁGÓ, *Der oberitalisch-padanische Auflagen-Sigillata in Transdanubien*. ActaArchHung 29 (1977) 77—124.

AUSGRABUNGEN IN MURSELLA

Auszug

Der Name von Mursella in Pannonia Superior wird in den Itin. Ant. 262,9—263,2, als eine an der aus Arrabona nach Savaria führenden Strasse, von Arrabona XX MP weit liegende Siedlung erwähnt. Ausser der angeführten Quelle enthalten noch zwei Grabsteine (CIL III. 4267 und 4490) den Namen von Mursella, der letzte Grabstein erwähnt sogar die Siedlung als ein Munizipium.

Über die Identifizierung der Siedlung wurden Diskussionen geführt. Wir identifizieren sie auf Grund des hervorragenden Kenners des Gebietes E. Lovas (LOVAS 1927. 206) mit dem von Győr heute auf der Landstrasse 33 km entfernt liegenden, grossangelegten römischen Fundort, der heute zur Dombiföld genannten Gemarkung der Ortschaft Árpás gehört. (Ihre früher gebrauchten Namen in der Fachliteratur: Kisárpás, Mórighida—Kisárpás.)

Die Anfänge der Erforschung des Siedlung lassen sich auf die siebziger Jahre des vorigen Jahrhunderts zurückführen (EBENHÖCH 1872, 101—102). In den zwanziger Jahren des Jahrhunderts stiess die örtliche Bewohnerschaft an Gräbern und begann diese systematisch auszuplündern. Nach einigen wertvollen Grabfunden (PAULOVICS 1927, 204) hat das Ungarische Nationalmuseum auf das Betreiben von Lovas zur Durchführung von Ausgrabungen István Paulovics auf das Gelände geschickt. Diese bloss einige Tage lang anhaltenden Freilegungen hatten aber keine sehenswürdigen Ergebnisse zur Folge, weshalb man sich mit dem Durchschneiden der Strasse und der Bestimmung ihrer Struktur begnügte.

Zwischen 1956—58 hat E. Bíró in der Nähe der früher zum Vorschein gekommenen Gräber, in dem östlich von der Siedlung gelegenen spätrömischen Gräberfeld Ausgrabungen durchgeführt (BÍRÓ 1959, 173—177). 1960 wurde eine kleinere Notausgrabung in dem von der Stadt südlich gelegenen sog. Gräberfeld Nr. II. vorgenommen, wo ausser vier spätrömischen Skelettgräbern auch noch 9 Brandschüttungsgräber, zum Vorschein gekommen sind, die nicht älter als die Mitte des 2. Jhs sein können.

Unsere seit 1971 kontinuierlich durchgeführten Geländebegehungen anschliessend haben wir auf Grund der Oberflächenspuren, der Daten von RÖMER (1863a, 370) und LOVAS (Manuskript, 77) sowie des im Besitz des Museums vorhandenen Kar-

tenmanuales mit den Freilegungen am W-Teil der Siedlung, in der Malomdomb-Flur begonnen.

Anlässlich der fünf Jahre lang anhaltenden — zwischen 1975—80 durchgeführten — Ausgrabungen konnten die die ganze Römerzeit umfassenden Siedlungsschichten beobachtet werden und es wurden folgende Objekte erschlossen.

Strasse

Die Struktur der sich im nördlichen Teil des Erschliessungsgebietes in NW-SO-Richtung dahinziehenden Strasse ist die übliche: auf Sandgründung eine Kiesschicht, — da aber die Kiesschicht vom Pflügen erreicht wurde, wissen wir nicht, ob die Strasse einen oberen Steinbelag gehabt hat. Die Breite der in der Mitte gewölbt ausgeführten Strasse beträgt 6 m. Ihre zwei Perioden konnten festgestellt werden, in beiden war sie von in Richtung der Raab abfallenden Gräben umsäumt. Obwohl wir in bezug ihres Alters über keine materiellen Beweise verfügen, hat sie sinngemäss während der ganzen Römerzeit funktioniert, da die Orientierung der erschlossenen Objekte vom 1. bis zum 4. Jh. die Richtung der Strasse beachtet.

Steingebäude Nr. I.

Die Mauern des in seiner grössten Ausbreitung 31×17,5 m grossen Gebäudes sind grösstenteils zugrunde gegangen, einen beträchtlichen Teil hat man in der Neuzeit ausgebeutet (Abb. 1). An den erhalten gebliebenen Teilen, an der W-Seite sind uns aus reinem Stein, mit opus incertum-Technik gelegte Fundamente bekannt. Die Tiefe der Fundamente erreicht an einzelnen Stellen —140 cm, ihre Dicke: im Falle der Hauptmauern 90—110, anderswo 40—50 cm. Der östliche apsidale Teil ist ein späterer Anbau, wurde auf an Pfosten angebrachte, mit Mörtel von starkem Kalkgehalt, aus Stein und Ziegeln gemischt gelegte, an Ort und Stelle gegossene Fundamente von grosser Festigkeit gebaut, das die neuzeitlichen Steinräuber nicht aufreissen konnten.

Fussbodenniveaus sind nur an der W-Seite erhalten geblieben. Von zwei Räumlichkeiten wissen wir, dass sie mit Terrazzo bedeckt waren. Spuren

einer Fussbodenheizung — Hypocaustum, Heizkanal — wurden nicht vorgefunden, jedoch weisen die aus dem Gebäudeschutt in schöner Anzahl zum Vorschein gekommenen Tubusfragmente auf eine Heizung hin. Aus einigen kleinen dunkelblauen, rot- und weissbemusterten Freskenfragmenten und aus vielen Flachglasstücken, die die Schicht des Steingebäudes charakterisieren, können wir auf seine reiche Ausführung schliessen. Den Zugang des Gebäudes setzen wir von der Strasse, also von der östlichen Seite her voraus, mit einer flurartigen oder eventuell Pfeilerausbildung.

Auf Grund der von dem Gebäude der Raab zu stets dünner werdenden Abfallschicht und des Aufschüttungsmaterials der an der W-Seite vorhandenen Abfallgruben datieren wir den Bau des westlichen Teiles auf das Ende des 3. Jhs, den Bau des östlichen apsidalen Teiles setzen wir hingegen auf Grund der aus der darunter liegenden Aufschüttungsschicht zum Vorschein gekommenen Münze des Constantius II. auf die Jahre 50—60 des 4. Jhs. Das Gebäude wurde bis Ende des 4. Jhs gebraucht.

Gebäude mit Pfostenreihe

Dem Steingebäude Nr. I ging unmittelbar ein aus drei Räumlichkeiten bestehendes Gebäude von einer vermutlich 10×14 m grossen Grundfläche voraus, bei dem zumindest die Grundmauern aus Stein gebaut wurden, wie dies die in die Pfostenstellen des Fundaments hineingefallenen Mörtel- und Steinstücke zeigten.

Brunnen Nr. II.

Das Ausgraben des von der Apside des Steingebäudes Nr. I SW gelegenen Brunnens ging dem Bau des östlichen Teiles des Steingebäudes voraus, ihre Aufschüttung kann auf Grund der in seinem oberen Teil vorhandenen vielen Dachziegel und gebrannten Bausteine mit dem Verfall dieses Gebäudetraktes gleichaltrig sein und wird von einer Münze des Valens auf die Zeiten nach 364—67 datiert.

Bautechnik: es wurde zuerst eine annähernd runde grössere Grube mit 230—250 cm Durchmesser ausgehoben, sodann allmählich von unten nach oben eine Fläche von 80×100 cm Grösse, der eigentliche Brunnen mit Brettern umzimmert, wonach man die Erde von vier Seiten her wiederum um die Bretterumrahmung zurückgeschüttet hat. Die unterste Brettreihe hat das Grundwasser in einer von der heutigen Oberfläche in —350 cm Tiefe konserviert, die Spur der oberen Bretter ist nur durch die Verfärbung der Erde angedeutet.

Steingebäude Nr. II.

Zur Freilegung gingen wir nur in der letzteren Grabungssaison heran, weshalb ihr Grundrissplan noch nicht rekonstruiert werden kann. Am N-Teil wurde es von einem langen, korridorartigen Raum begrenzt. Ihre bisher bekannt gewordenen Grundmauern wurden aus Stein, die unterste Reihe im Fundamentgraben aus hochkantigen flachen Steinen ohne Bindematerial gebaut. Auch von den aufgehenden Mauern ist ein kleiner Teil erhalten geblieben, der aus waagrecht übereinandergelegten Steinen mit wenig Bindematerial gebaut wurde. Das Fussbodenniveau wurde durch das Pflügen zugrunde gerichtet, die im Bauschutt in grosser Menge zum Vorschein gekommenen Terra sigillata-Gefässe aus dem Rheingebiet datieren den Bau auf die erste Hälfte des 3. Jhs.

Hüttenperiode

An mehreren Stellen der Ausgrabung konnten wir eine mit kleinen Pfahlöchern (von 6—8 cm Durchmesser) und gelehmten Fussbodenniveaus charakterisierbare Schicht beobachten, diese haben im Profil 21 eine im grossen und ganzen rechteckförmige, mit erneuerten Herd versehene Hütte umrissen. Das Fussbodenniveau ist überall von einer aufgelockerten, gebrannten Schicht bedeckt, die für die Art der Zerstörung (niedergebrannt) und auf das Alter (Mitte bzw. zweites Drittel des 2. Jhs) Beweise geliefert hat.

Brunnen Nr. I.

An der NW-Grenze der Grabungsfläche, unter dem N-Trakt des Steingebäudes Nr. I. zum Vorschein gekommen. Das eine lehmige Fussbodenniveau der „Hüttenperiode“ zieht sich über den Brunnen, also dieser wurde im 2. Jh. nicht mehr gebraucht, muss demnach älter, als die Hütte gewesen sein. Die Bautechnik stimmt mit der des Brunnens Nr. II. überein, mit dem Unterschied, dass hier um den ausgegrabenen Brunnen die Spuren der das Brunnenhaus haltenden Pfosten mit Sicherheit beobachtet werden konnten. Die Bretterverkleidung dieses Brunnens hat bloss die sich im Schnitt zeigende Verfärbung gezeigt.

Das Töpferviertel

Nach den in den ersten Grabungssaisons beobachteten vielen keramischen Fehlstücken und Halbprodukten haben wir von Jahre 1978 an kontinuierlich acht Töpferöfen in diesem Gebiete unter dem O-Flügel des Steingebäudes Nr. I. in regelmässiger Reihe geordnet freigelegt (Abb. 2). Die Öfen sind

im allgemeinen von rundem Grundriss — eine Ausnahme bildet Nr. 2 — und weichen voneinander vor allem in der Ausbildung der Heizgrube ab. Ihre Typen sind in Abb. 3 veranschaulicht. Eine von den übrigen abweichende Rostanlage zeigt der Ofen Nr. 6, dessen Rost nicht mit Lehmbeschmierung (Abb. 4), sondern aus Rostziegeln (Abb. 7) ausgebildet wurde. In die Heizgrube des Ofens Nr. 5 gestürzt fanden wir bis zur Verschlackung zusammengebrannte, ineinandergelegte Schüsseln vor (Abb. 5). Die in die Erde eingetieften Öfen mündeten in jedem Falle gleichfalls in eingetiefte Baugruben, die nach dem Auflassen der Öfen mit keramischen Abfällen aufgefüllt wurden.

Ausser den Öfen haben wir auch sonstige zum Töpferviertel gehörende Objekte erschlossen. Hierher sind die grossen Lehmgruben zu zählen, aus deren Material man die Lehmbeschmierung der Öfen gefertigt hat und die später mit den Abfällen des Töpferhandwerkes aufgefüllt wurden. Es wurde auf ein zumindest 8 m lange, 2,2 m breite auf grosse Pfosten gebautes Objekt gefunden, das wir als Trockenraum bestimmt haben. Auch der Brunnen Nr. II. wurde mit der Töpferwerkstätte zur selben Zeit gebraucht.

Die Bestimmung des Alters der Werkstätte haben wir ausser den Schichtverhältnissen aus der dort hergestellten Keramik sowie aus dem importierten Material der Einfüllung der Öfen, Bau- und Lehmgruben bestimmt. Die erzeugten Gefässtypen, die in vielen Fällen italische Sigillatenformen nachahmen, zeigen einen keltischen und römischen Charakter (Abb. 9). Die aus der Schicht des Töpferviertels stammenden frühen Sigillaten (Abb. 11, 12, 13) und Münzen (von Claudius bis Vespasianus) datieren die Zeit, als die Werkstätte noch in Betrieb war, eindeutig auf die zweite Hälfte des 1. Jhs.

Objekt mit Balkenkonstruktion

Es handelt sich um einen aus früheren Zeiten als das Töpferviertel stammenden, mit Fundamentgräbchen umgrenzten Bau mit einer Grundfläche von 7×6,8 m, von dem wir in Ermangelung eines zeitbestimmenden Fundmaterials nicht eindeutig entscheiden können, ob er sich der römischen Eroberung vorangehenden oder dieser folgenden Zeit, jedoch noch zu einem Volk mit keltischer Kultur binden lässt. Jedenfalls kann er nicht jünger als die erste Hälfte des 1. Jhs sein.

Wie es auch aus dem obigen, in diesem Gebiet die völlige römische Schichtenreihe umfassenden Bericht hervorgegangen ist, haben wir im Laufe unserer Ausgrabung keine seit den 50er Jahren als Topos erwähnte „spätromische Befestigung von Kis-árpás“ gefunden. Der Grund hierfür liegt darin, dass sich eine solche Befestigung in Árpás gar nicht befindet.

Die Befestigung nach dem System von Fenépuszta, Környe, Ságvár, Heténypuszta erwähnt zuerst auf Grund seiner Geländebegehungen Radnóti (RADNÓTI 1955, 487—508). Für das Hauptcharakteristikum der spätantiken befestigten Siedlungen betrachtet er den einheitlichen Grundrissplan, ferner die mit quadratischen, runden Basteien befestigte und gleichzeitig vor sich gehende, planmässige Ansiedlung.

Aus dem Grundriss der vorausgesetzten Befestigung ist uns vorläufig nichts bekannt. E. Bíró erwähnt zwar in seinem kurzen Vorbericht über die Erschliessungen der Gräberfelder in den Jahren 1956—58 (BÍRÓ 1959, 173) über „grosse, mit runden, hervorspringenden Türmen befestigte, unregelmässige Mauerreste“, die auf den Äckern gut wahrzunehmen sind, jedoch ist dies keinesfalls ein Beweis für einen regelmässig viereckigen Grundriss.

Die übrigen Befestigungen von Fenépuszta-Typ pflegte man früher auf die Zeit des Constantius II., neuerdings von Constantinus I. zu datieren. Bíró rechnet im Falle des östlichen Gräberfeldes gleichfalls von Constantinus I. die Zeit der Anfänge der Bestattungen. Doch ist uns nicht einmal die Ausdehnung dieses Gräberfeldes bekannt, die erschlossenen 149 Gräber können keinesfalls das ganze Gräberfeld gebildet haben. Das südliche, sog. II. Gräberfeld, das Bíró auf Grund der von dort zum Vorschein gekommenen drei münzdatierten Skelettgräber auf die erste Hälfte des 4. Jhs setzt, liess man bisher unbeachtet (BÍRÓ 1961, 287), von den neun Brandgräbern gar nicht zu sprechen, die auf Grund des Bestattungsritus und des von dort eingeholten Fundmaterials nicht älter als das 2. Jh. sein können.

Für das Vorhandensein des Municipiums Mursella im 2. Jh. haben wir einen epigraphischen Beweis (CIL III. 4267), dafür hingegen, dass die Siedlung von der Mitte des 1. Jhs an kontinuierlich existiert hat, haben die Ausgrabungen aus den Jahren 1975—80 einen Beweis geliefert.

Die Angabe über die ohne Vorgänger vorausgesetzte Siedlung im 4. Jh. und über die Befestigung mit viereckigem Grundriss, also die beiden grundlegenden bestimmenden Faktoren der spätantiken befestigten Siedlungen ist hiermit hinfällig geworden.

Ebenfalls auffallend ist die Tatsache, dass die übrigen vier befestigten, spätromischen Siedlungen an den aus oder nach Sopianae führenden Strassen gelegen sind. Die einzige Ortschaft von diesen ist Árpás, die vermutlich an der Strasse der zwischen den beiden claudischen Siedlungen Savaria und Arrabona gelegen ist. Im Falle der übrigen Befestigungen handelt es sich also über solche, zu jener Zeit an wichtig gewordenen Strassen, Strassenkreuzungen gelegene, befestigte Siedlungen, die keine Vorgänger gehabt haben dürften. Dem Anschein nach haben die bisher bekannten innerpan-

nonischen Befestigungen irgendeine Verbindung mit Sopianae, mit dem bürgerlichen Verwaltungszentrum von Valeria. Dass diese Befestigungen irgendwie zu Valeria gehören, ist auch Jenő Fitz aufgefallen, der gerade deswegen die westliche Grenze von Valeria an die Raab vorzuschieben versucht hat, um dadurch auch Árpás in seine Theorie aufnehmen zu können. (FITZ 1978, 79). Auf Grund unserer aufgezählten Begründungen und der Ausgrabungsergebnisse erübrigt sich auch dies, ebenso wie auch die Bestrebung, das in Pannonia Superior liegende Mursella irgendwo anders, westlich von

Árpás zu suchen. Das municipium Mursella können wir im Besitz gründlicher Geländekenntnisse nirgends anders in der Umgebung suchen, als nur in Árpás—Dombiföld, hier gibt es aber keine Befestigung von Fenékpusztá-Typ. Die von Bíró beschriebene Befestigung mit unregelmässigen, rundem Turm ist also für eine spätrömische, ummauerte, befestigte Stadt viel typischer, was wir im Falle von Mursella, den sonstigen pannonischen Städten ähnlich, nicht für ausgeschlossen halten.

Eszter T. Szőnyi

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
5708 SOUTH CAMPUS DRIVE
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-5000
FAX: 773-936-5000
WWW: WWW.CHEM.UCHICAGO.EDU